

МАЛА ВОЈНА (22) БИБЛИОТЕКА

МАЛА ВОЈНА БИБЛИОТЕКА

Мајор
НИКОЛА СТИЈЕПОВИЋ

СРПСКА ФЕУДАЛНА ВОЈСКА

СА КРАТКИМ ПРЕГЛЕДОМ ВОЈНЕ ИСТОРИЈЕ

23

БЕОГРАД
1954

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД „ВОЈНО ДЕЛО“

Насловну страну израдио

А. ДЕРОКО

Штампа Југоштампа — Београд

УВОД

Српска феудална војска настала је на бази развијеног феудалног друштвеног поретка, који је носио у себи она четира основна обележја, која, према Лењину, карактеришу феудализам: натурална привреда и њена затвореност у оквиру феудалног поседа; радна снага и средства којима ова располаже и производи, везани су за земљу; њихова лична зависност од феудалца, који је имао узакоњено (ванекономско) право да их принуди на рад; и, најзад, низак и стереотипни степен развитка технике. Такав друштвени поредак у коме су биле јасно изражене две антагонистичке класе, племство и зависни сељаци са феудалним обавезама, није могао настати одједанпут, већ је томе претходио процес развоја елемената који су постепено припремали процват феудализма, а према томе и формирање феудалне политичке и војне организације у Србији.

Тек су после сталне насељености на Балканско Полуострво нарасле класне снаге које су нужне за формирање државне и војне организације, па је према томе и дошло, рецимо, већ у IX веку до формирања

Рашке државе или, у XI веку, Зетске државе. У оквиру ових првих држава, а на бази достигнутог економског и социјалног степена, створена је прва војска, која је имала да служи као оружана заштита одређених интереса издвојене класне групације.

До деветог века одиграла се значајна етапа прелаза из бескласног у класно друштво, што доказује појава апарата принуде — држава и њен основни атрибут — војска, тј. посебна организација наоружаних људи, о чему ће бити речи у поглављу које укратко обухвата период развоја војне организације и њена дејства од IX до XII века.

Тачно је да су спољни непријатељи били веома јаки и да су често нападали и освајали ове крајеве, ометајући на тај начин нормалан друштвено-економски и политички развитак. Али, ипак нису били толико јаки да униште основне друштвене снаге из чије су се утробе развили државни органи, а међу њима и војска. На тој нашој историској стварности потврђује се учење марксизма-лењинизма, према коме се државна и војна организација формира као плод унутрашњег друштвеног и економског развитка на одређеном степену.

Стварање независне државе, како у ранофеудално тако и у доба развијеног феудализма, значило је видан стимулус за даљи процес феудализације, развитак производних снага и шире поделе рада, што се све одразило на војну организацију, побољшање наоружања, усавршење тактике итд. Али је тај наставак процеса феудализације имао за последицу и појаву многобројних ратова, како ситних унутарњих, тако и спољних — било да се бране феуди или да се траже нова освајања. Зато је то доба испуњено многобројним догађајима војног карактера, тако да претставља изобиље борбених дејстава и начина њиховог извођења.

Проучавање феудалне војне организације и њених борбених дејстава претставља извесну нужност за савременог војника, не само са гледишта историје ратова, већ и још пре са гледишта разумевања развоја ратне вештине. Овим се не жели преувеличати улога средњовековне војне мисли, већ само да се истакне

онај реални допринос ризници војне науке, који није био тако мали. Притом се има у виду неупоредива сложеност данашњих борбених дејстава у односу на оне из Средњег века, али, тиме се не искључује и по неки елемент који може поучно и данас да служи. Ту се првенствено мисли на физичку издржљивост војника, борбеност која је прерасла у традиционално благо, способност да се са мањим бројем снага победи јачи непријатељ, коришћење земљишта, покретљивост, упорност, негубљење духа и морала ни у најкритичнијим моментима итд. Разуме се да у делу нису изостављене ни слабе стране, узроци и последице пораза, недостатак тактике, употреба оружја, њихове врсте, слабост организације командовања итд.

Међутим, дати исцрпну слику свих тих чињеница тежак је и обиман посао, па се зато у једном оваквом делу није ни ишло за тим. Намера је била да се из тог великог броја чињеница и догађаја прикупе и у једној популарној обради прикажу само они важнији, како би се бацила јаснија светлост на основна питања: карактер борбених дејстава, организацију, наоружање и ратну вештину средњовековне војске. Такође је извршен покушај да се популарно обраде друштвено-историски и економски услови, гледани као основа за разумевање поменутих питања.

Дело, према томе, нема других претензија сем да оживи извесне карактеристичне моменте, који су у досада објављеној изворној грађи и литератури, јако разбацано, додиривани. Ово утолико пре што се врло мало писало о средњовековним војскама како појединих, тако и наших народа у целини.

У делу је захваћено питање војне организације и у ранофеудално доба, али ту се још мање ишло у ширину. Учињен је покушај да се пруже најнужнији елементи који омогућавају да се схвати њихов развојни пут и претходни резултати на пољу војне делатности. Зато је укратко речено нешто о војним снагама и ратовању, када они нису имали класно обележје, а затим и нешто о ранофеудалној војсци. Ово и због тога што би издвајање војне организације од етапног извора и

пута друштвеног развоја личило на стављање вештачких преграда. Наведене етапе не могу се одвојити вештачким зидовима, а из текста ће се видети како су неки елементи из времена настањивања наших племена на Балкан, остали као реликти у ранофеудалној војсци, а из ове даље у изграђеној српској феудалној војсци.

„БОРБЕНА ДЕЈСТВА“ СЛОВЕНА ПРИ НАСЕЉАВАЊУ НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

Начин ратовања, карактер рата, војна организација и наоружање словенских племена, која су од краја V века почела масовно да се појављују дуж леве обале доњег Дунава (тада се звао Истар), било је првенствено одраз степена производних снага и карактера друштвених односа.

Словенска племена су се налазила на ступњу родовског уређења, јер је основна ћелија друштва био род. Иначе тада су наши преци били подељени на више друштвено-политичких јединица: род, племе и савез племена. Од тога је зависила и „војна формација“. У рат се ишло у оквиру рода, племена или више племена, према томе колико су били заинтересовани за одређени ратни циљ или колико је јаче племе било у стању да наметне вољу другим племенима. Борбе су вођене у виду препада на усамљене делове непријатеља, упада у њихова насеља у циљу отимања накита, стоке и уопште прехранбених и одећних потреба. То још увек није онај прави рат са планском тенденцијом сталног

освајања одређене територије и покоравања аутохтоног становништва. Симптоми таквог рата тек се назиру и они ће доћи учвршћењем приватне својине и стварањем антагонистичких класа.

У рат су ишли углавном сви физички способни мушкарци а њима је припадало главно место и у привреди, јер су они прибављали храну, бавећи се земљорадњом, сточарством, ловом и риболовом. Оружје су, међутим, правили људи који су имали тај посао као посебну дужност, што је условило, између осталог, да су били познати и цењени од странаца због квалитетне израде разних дрвених и гвоздених делова оружја. Све ово не искључује учешће жена у рату. Напротив, жене су, па чак и деца, често учествовале у ратним походима. Иначе, оне су обављале кућне послове и припремале храну за ратнике.

Према зарбљеном непријатељу поступали су зависно од племенске и етничке припадности заробљеника. Ако је био њихов саплеменик, онда су га пуштали на слободу одмах. Ако је заробљени непријатељски војник био странац остављали су му на вољу или да остане неко време у саставу њихових племена, после чега би постао слободан, или да се уз неки откуп врати својима. Свакако да се у позадини оваквога става према заробљеном непријатељу налази неразвијени облик ропства, односно почетна фаза патријархалног ропства. Али истовремено се уочава да та племена не убијају заробљеног непријатеља. То значи да су они већ оставили за собом онај период када је заробљени непријатељ убијан, услед минимално развијених средстава за живот и минималног привређивања, тј. када роб није био скоро ништа сем терет за заједницу, која је и онако тешко егзистирала. Не познавајући широко примењену експлоатацију и имовинску разлику у оквиру родова и племена, они су се врло жилаво супротстављали непријатељу, живећи слободније и демократскије (у смислу првобитне слободе и демократије), и ретко дозвољавајући да буду заробљени од непријатеља. Иако је првобитна демократија била на ниском степену друштвеног развитка, ипак су заблистале дивне особине одважности и смелости, духа слободоумља и непредавања у руке непријатељу, а што је и остало као трајна

и светла традиционална особина наших народа. То је оно позитивно што ниче међу људима кроз историју, али док се смењују и пропадају друштвени системи, то позитивно својство остаје блиставо, драгоцено, овековечено и неуништиво. У једном старом приручнику за војнике писало је: „И никако се не дају (Словени) у ропство или подаништво... оне који су код њих заробљени не задржавају у ропству све време, као други народи, него одређујући им извесно време остављају им да одлуче да ли се хоће вратити у своју земљу, уз неки откуп, или остати онде слободни и као пријатељи".

Јужнословенска племена су била наоружана кратким копљем, луком и стрелом, а затим и ножем и мачем с обзиром да су тада познавали обраду метала.

Исто тако носили су и штитове који су били најпре мали, а касније дуги и тешки, дрвени и превучени животињском кожом. Лук и стрела су врло ефикасно оружје ових племена, па су зато радили на његовом усавршавању. Они су правили мале стрелице које су могли носити у великом броју, а умакали су их у смртоносни отров. Лук и стрела су имали велику улогу у начину извођења оружаних акција и у привреди.

Немамо документације о томе шта је употреба лука и стреле конкретно изазвала код наших племена, али пракса каква се показала код родовско-племенских заједница кроз које су прошли сви народи на сличан начин, довољно осветљава ово питање. Лук и стрела је било оруђе и оружје. Као оруђе много је значило за привреду, јер је било далеко савршеније него, например, камена секира. Употребом лука и стреле могло се уловити далеко више дивљачи, што значи да је подигнута продуктивност рада. Самим тим је нанесен јак ударац једнакој расподели производа. Боље је награђиван онај који је први убио животињу, рибу итд.

Употреба лука и стреле има одраза и на вођење рата. Нарочито је изражајна погодност њихове употребе на земљишту испресецаном и покривеном шумом — у одбрани и препадима. Међутим, дошли би до погрешних закључака ако би централно место у наоружању словенских племена дали луку и стрели. Нарочито у нападним акцијама и уопште у борбама на блиском отсто-

јању употреба мача имала је пресудну улогу. Колико је мач био важно оружје словенских племена види се јасно из једног одговора словенског старешине Даврентија Кагану Бојану (аварском поглавици) у коме, поред осталог, говори о ратовима и мачевима схватајући их као синониме најзначајнијих и вечитих фактора, којима се заклиње.

Вешта употреба овог оружја доноси победе над непријатељем, а самим тим се повећава опште богатство. Јован Ефески (живео у VI веку) прича да су се словенска племена „обогатила и имају злата и сребра, ергела и много оружја“. Расподела ратног плена и домаћих производа је вршена подједнако само до појаве извесног вишка над потребама племена. Највећи утицај на тај вишак производа имају племенске старешине, које воде рачуна о њиховој размени, али истовремено за тај посао почињу добијати поклоне.

Војне старешине су биране демократскије него племенске старешине. Војни старешина биран је да командује у одређеном рату, а његова функција је престајала завршетком ратног похода. У миру се бавио другим пословима, а поново је биран за војног старешину најчешће онај који се претходно истакао као храбар и вешт војсковођа. Међутим, племенски старешина је много пре монополизовао своју функцију.

Извесно отступање од општих тежњи узурпације класне власти условљено је специфичношћу функције војног старешине. Но и поред тога, код њега се такође уочава очита линија консолидације власти иако заобилазним путем. Бесумње да је улога војног старешине расла уколико је он више успешно руководио ратовима и да је, према томе, стицао пуно услова да узме општу власт. Али, протећи ће доста времена док у једном лицу буду сједињена права да управља, суди и командује војском.

У рат се ишло претежно пешице. Коње су ређе употребљавали, сем војне старешине, који су се скоро редовно кретали на њима. Најпре су дејствовали стрелци са луком, испуштајући на одређеном отстојању што више стрела, како би већ одмах постигли висок темпо борбе. Дејство стрелаца је морало трајати док би се приближили на толико отстојање да су се могла упо-

требити копља, која су бацана на непријатеља. Сваки копљар је носио по два мала копља и бацањем ових требало је да се употпуни дејство стрела. Једни и други су били заштићени штитовима. Када би тако успели да пробију редове непријатеља борбу су довршавали ножевима и мачевима.

Често су дејствовали у шумама, користећи дрвеће и жбуње, или на речним и језерским обалама, где су из заседе сачекивали непријатеља. Словенска племена су вешто користила шуме и њих је тешко било изненадити. „Станују у шумама, — каже Псеудо-Маврикије, — око реке, по мочварама и при језерима, где се тешко долази, а често излазе из насеља ради разумљивих неприлика које их ту сналазе“. Ове природне препреке — реке, мочваре и шуме — комбиноване са рововима и плотовима биле су важан савезник словенских племена, која су се настањивала непосредно једно до другог. Зато византиски војни писац „Стратегикона“ препоручује да се изврши једновремен напад са читавом војском, јер ће у противном „остала села, пошто су суседна и близу шуме, осетивши њихово врење, лако избећи са својим“. Он такође даје упутство да нападе треба изводити кад очврсне лед на рекама и мочварама, јер на тај начин логор Словена постаје много приступачнији. Међутим, „ако се деси да се напад изводи у току лета, онда се не сме улазити несмотрено у непроходна и густа места“.

Истицали су се и у вештом савлађивању водених препрека. Правили су чамце од дрвета, издубљујући њихова стабла. То су тзв. моноксили. У један чамац могло је да стане више ратника са спремом, а обично су их возила два веслача. Чамци су прављени краћи или дужи, што је зависило од њихове намене. Ако је требало пребацити већи број ратника употребљавани су дужи чамци, а ако је нападана јача утврда, онда су чамци покривани даскама и животињским кожама, које су служиле као заштита од камења или стрела. Моноксиле су употребљавали не само у борбама на реци, већ и на мору, о чему сведоче разни напади на Егејском Мору па чак и препади на малоазиској обали, као и опсада Цариграда и Солуна.

О неком виду борбеног обезбеђења код словенских ратника нема непосредних података. Ипак се може закључити, иако посредно, да су поклањали велику пажњу да их непријатељ не изненади у њиховом боравишту или ван њега. Симоката је забележио како су чак и неки веслачи који су прешли реку Распириј били поставили стражу када су очекивали долазак словенских ратника које су требали да пребаце до свог старешине Мужока.

Исто тако важан начин обезбеђења од изненадног напада непријатеља било је одашиљање неке врсте извиђачких група које су биле мале а имале су велики радијус и удаљене објекте извиђања. То су биле уствари уходе, које су пратиле непријатељске покрете, намеру, јачину, наоружање итд. Дешавало се да се привидно предају непријатељу, како би дошли до података или погрешним исказима утицали на измену правца дејства, затим, да као водићи, кроз лавиринт стаза, одведу погрешним правцем непријатеља итд.

Коришћење земљишта долази до изражаја у току борбе, без обзира где би се срели са непријатељем. Они су настојали да се повлаче до каквог теснаца или стрмог брда, где су ступали у одлучујући сукоб. У том погледу су добијали признање и од страних војних стручњака из тог времена. „Служе се вешто заседама, препадима и подвалама. Воле да се са својим непријатељем сукобљавају у густежу, кланцима и на стрмим местима".

Ратно искуство и извођење духовитих акција били су једна од најважнијих особина словенских племена. То се испољавало готово у свакој борби било да су се ове догодиле у шуми, на равницама, или при нападу на градове. „Често излажу плен као услед неке смутње и тобоже презируће остављају га у шумама, па када дођу други и склептају се око плена, ови их снажно насрнувши побију. Овако радо воле изводити на разне начине мамац за своје противнике."

Тек у крајњој нужди ступали су у дејство из свог утврђеног боравишта (логора), и то када би их непријатељ присилио окружењем. Тада су се бранили свим својим оружјем из ровова, иза редова палисада и колиба облепљених блатом. Непријатељ је ретко успевао

да их сасвим уништи, јер су имали, поред отворених, и многе скривене излазе.

У ратној вештини нису изостајали од германских и других племена, па свака тврдња у противном смислу није одржива. Изванредно су издржавали дуге маршеве по киши, хладноћи и жези, несташицу у храни и одећи. Били су веома борбени, вешти и издржљиви, јаки, високи, ни изразито плави ни црни.

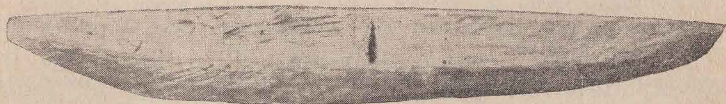
Према Псеудо-Маврикију за словенска племена није преовлађујућа карактеристика да уредно изводе нападне акције, већ се само бране. Међутим, такав закључак не може се одржати приликом конфронтације са стварним њиховим успесима које су постизали како у шуми, на испресецаном и маневарском земљишту, тако и на утврђеним објектима. Исто тако значајно је истаћи констатацију, наведену у Димитријевој легенди (VII век), да су Словени познавали формацију војних јединица по декадном систему: десетине, стотине и хиљаде.

Словенска племена су доказала да су дорасла у ратоводству и Византинцима, који су били на једном вишем ступњу. Она су брзо изучила сложеније ратовање и савладала савременије наоружање. То потврђује и византиски писац из тог времена Јован Ефески који јасно каже о томе „и научили су ратовати боље него Ромеји (Византинци)“. Међутим, то показују и догађаји који су се збивали приликом упада у Византију и дубоког продирања у њену територију, што ћемо у најкраћим цртама изнети.

Првипут су словенска племена под именом Анта прешла Дунав 519 године, када су водила борбу са најамном војском Византије. Те године су била побеђена и враћена натраг. Поучена овим неуспехом, постају много опрезнија. Отада се нарочито развија смишљеније извиђање које има за циљ: да открије покрете и распоред непријатеља, његове главне снаге, утврђења итд. Тиме се и може објаснити њихово продирање на југ баш у оном периоду када је византиска војска била

ангажована ратовима ван Балканског Полуострва. Према Прокопију, словенска племена су највише прикупљала податке преко заробљених непријатељских војника. Њих су испитивали с упозорењем да говоре истину, јер у противном имају начина да провере исказе. И заиста су имали. Племена су слала поједине групе, које су ступале у контакт с месним становништвом и преко њих добијале податке. Међутим, ако би се десило да такви „извиђачи“ падну у руке непријатеља, „ни под мукама не хтедоше да одају друге“. Ратници наших племена били су чувени по својој верности према својим друговима и чувању војних тајни. Ретко ће се наићи на случајеве издајства и откривања намере војних акција, мада су сви припадници племена редовно били упознати са претстојећим борбама, бројем учесника и правцем дејстава, јер су по питањима рата чланови племенског већа доносили одлуке на јавним седницама, пред окупљеним племенима, која

Чамац старих Словена (В.М.Б.)

су коначно одобравала или поништавала одлуке већа. Симоката је забележио како су византиски оклопници ухватили три Словена, који су са собом имали лире. Колико је то било важно за византиску војну команду види се и по томе што их је лично испитивао врховни заповедник — цар „ког су племена и где су им боравишта и разлог бављења око ромејских (византиских) места“. Они су одговарали да не знају за железо и да код њих нема наоружаних људи а знају само „да свирају на лире“.

После паузе од скоро десет година словенска племена поново прелазе Дунав, али са далеко већим успехом. Она у доба цара Јустинијана (527—565) продиру сасвим дубоко на Балкан, потискујући и уништавајући ослабљене Византинце, јер је гро њихове војске учествовао у ратовима против Персије (527—532; 540—545), Вандала у Африци (533—534) и Гота у Италији и југо-

источној Шпанији (535—555). „Тада Скиавини плењаху у пуној слободи ромејску (византиску) државу . . . презимљујући као у својој земљи и нимало се не бојећи непријатеља".

Јустинијан је саградио на Дунаву и у унутрашњости велики број утврђења која су имала да буду ослонац против Словена или запрека њиховом продирању на југ. Али ни овакве фортификациске мере нису могле зауставити словенска племена која су скоро сваке године вршила упаде преко Дунава.

Први већи продор словенских племена је забележен 545 године, када су продрли до Тракије. Други продор био је 547 године, али нема директног извора о њиховом броју. Може се претпоставити да су имали јаке снаге, с обзиром да се 15.000 византиских војника није усудило на њих напасти, мада су били продрли једним краком до Драча (а другим у Истру и Италију). Кроз две године (549) око 3.000 наоружаних Словена прешло је Дунав и без отпора продрло до реке Марице. Наступајући у два крака (један од око 1.800, а други око 1.200 људи) допиру до Тракије. Успут су уништавали непријатељска утврђења и посаде и дошли до великог плена.

Наша наоружана племена су изводила разноврсне походе у којима се испољавао велики еластицитет и брзо прилагођавање насталој сиутацији. Чим би осетила јаче снаге непријатеља она би прелазила на свој најпростији, али најефикаснији начин рата — борбама у шуми, теснацима, ноћу итд. „А када се догоди да се усуде упустити у праву битку, заједно вичући крену се мало напред, па ако се противници поплаше од њихове вике, нападају свом жестином, а ако не, беже натраг не журећи се да имају додира са снагом свога непријатеља. Теже шумама, имајући тамо јаку потпору, знајући се вешто борити у теснацима."

Није требало много времена да ова наша племена, која су продирала у Византију, науче и усаврше сложеније ратовање, као, например, опсаду и заузимање градова. О томе сведочи освајање низа утврђења 549 године, као и заузимање града Топера.

Када су наша племена изводила напад на град Топер прикупила су се претходно у једној густој шуми

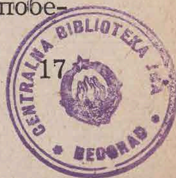
која је могла потпуно да сачува тајност концентрације. Издвојили су мање делове и упутили их на град са циљем да изазову градску посаду да изађе ван зидина и да је вештим маневрисањем привуку до снага (главнине) скривених у шуми. Када су византиски војници приметили мали број словенских ратника како их потцењивачки изазивају, одлуче се да ликвидирају „узнемираваче" и изађу ван града. Словени су им давали само делимичан отпор, тј. у тој мери да су могли само да избегну одлучујући судар, отступајући ка својој главнини. Оваква духовита замисао била је реализована, јер су византиски војници наступали у гоњењу све док их је изненада дочекала маса словенских ратника, која је, заједно са онима што су тобож бежали, извршила из заседа напад са две стране, тако да су Византинци били убрзо потпуно уништени. Ниједан није успео да се врати у град. Тада Словени изврше напад на сам град, али је одбрана била веома јака. Са зидина су Византинци сипали врело уље, смолу и бацали огромно камење, не дозвољавајући ниједном Словену да ускочи у град. Зато су стрелци отпочели своје. Киша стрела са веома прецизним погоцима уништила је све оне који су били на зидинама. Тада су словенски ратници помоћу лествица упали у град и заузели га. Ако су тачни наводи Прокопија, то је био јако утврђен и велики град, јер су у њему поубијали 15.000 мушкараца и запленили огромно богатство.

Следеће (550) године Словени заробљавају византиску заставу. Јустинијан I је био упутио против Словена одабране ратнике. Ови су их дочекали на једном шумовитом брду, где су били добро маскирани (Словени су познати по успешном прикривању). Византиски војници су их приметили тек када су наишли на њих, те су тако, изненађени, претрпели тежак пораз и били делом уништени, а делом заробљени. Отада датира и прво заробљавање непријатељске заставе, јер Словени „уграбише и заставу Константијанову", који је био један од већих војних старешина византиске војске.

Нису несхватљиве оружане победе словенских племена над византиском војском, јер су она, поред достигнућа њеног степена ратоводства, имала и нешто друго: лаку покретљивост, развијену вештину кори-

шћења земљишта, нарочито шуме и природних препрека, физичку издржљивост и уопште висок борбени морал. Поред тога, то је била још увек народна војска која је имала преимућство над византиским најамницима.

Ускоро се појављују Авари (558), велики непријатељи словенских племена, који су на својим брзим коњима стигли из Централне Азије у Европу. Наоружани луком и стрелом, копљем и мачем, освајали су све испред себе и коначно се зауставили између Тисе и Дунава, где су направили свој централни логор, са девет утврђених кругова, звани ринг. У средини се налазио главни војсковођа Хаган Бајан, а јединице су биле толико близу да су се могле окупити на звук рога којим се давао знак узбуне. У логору су сакупљали заплењене наките, новац и оружје. Авари су успешно ратовали и против Византије, приморавши је да им годишње плаћа 80.000 златника. Долазак Авара су осетила и словенска племена, јер су добрим делом била укључена у њихов родовско-племенски савез и ратовала у саставу аварско-словенског савеза. Она словенска племена која су била ближе Аварима често су страдала од пљачке „савезника", поготову када Авари не би накупили довољно ратног плена или би га понестало. Нешто услед тих аварско-словенских супротности, а нешто услед унутарњег друштвеног диференцирања словенска племена се устанцима одвајају од Авара и самостално ратују. Зато је византиски цар Маврикије (582—602) увиђао једнаку опасност од Словена, као и од Авара. Када је завршио рат са Персијом (после скоро непрекидне двадесетогодишње борбе — 591) Маврикије је организовао казнену експедицију и упутио је против Словена. Издао је наређење да војска одређена за ову експедицију презими северно од Дунава у (словенским земљама) и да се прехрањује од месних производа. Византиски војници, видећи да „барбара има много" и да склањају све испред њих, услед чега нису могли доћи до плена (а поред тога цар им није слао најамничку плату), побуне се и упуте ка Цариграду, истичући за новог вођу подофицира Фоку (602—610). Организатор експедиције је платио главом. Међутим, Фокина војска је била у више махова побе-

ђивана од персиске војске, која је продирала дубоко у Малу Азију и ово своје напредовање наставила и у доба Ираклија (610—641). Али убрзо долазе до изражаја Ираклијеве војничке способности. Он је извршио реорганизацију војске. Главну пажњу поклонио је лакој коњици, наоружаној луком и стрелом и њу је марљиво увежбавао. Укинуо је најамне јединице, а провинције поделио на војне округе. Појединцима је давао земљишни посед, уз обавезу да о сопственом трошку набаве оружје и коња и да у случају рата ступају у јединице које ће се борити за царев рачун.

Ираклије је успео да са реорганизованом војском победи Аваре на босфорским утврђењима, али се упушта у рат са Персијанцима.

Ангажовање главних снага цара Ираклија у борби против Персије, све до 630 године, словенски ратници користе у великим размерима и брзо продиру и трајно се насељавају све до обала Егејског Мора, држећи иницијативу како у политичком тако и у стратегиском смислу. Ови успеси су везани не само за повољне спољне прилике већ и за унутарњи развој. Стварање савеза племена је омогућило веома бројну употребу ратника усмерених ка заједничком објекту напада. Развитак производних снага је омогућио квалитетнију и масовнију производњу не само мачева, копаља, стрела, штитова, већ и тешког наоружања као што су справе за бацање камена, за пробијање зидова — ован (зидодер), куле, корњаче, лествице за ускакање у утврђења. Словени су већ тада били савладали и њихову тактичку примену о чему сведочи и констатација византиских писаца из тог времена, који су давали чак и предност словенским ратницима у том смислу, према византиским.

Напади на утврђене градове дају слику сложених напада, што јасно показује како су словенски ратници много напредовали у односу на начин ратовања приликом првих продора на Балканско Полуострво. Ради примера навешћемо напад на Солун 615 године. Тај напад је извршен после пустошења Тесалије, Епира, Ахаје и Кикладских Острва, те је тако Солун као најутврђенији град био изолован и остављен као последњи за напад.

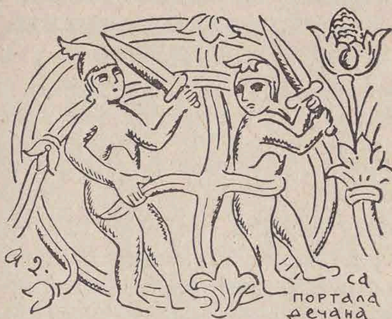
Словенски ратници су толико били убеђени у успех да су са собом водили породице, мислећи да их после победе населе. И поред толико велике масе, у којој нису наступали само ратници, владала је добра организација прикупљања и обухватања града са копна и мора. Снаге и средства су били тако постављени да је напад отпочео једновремено са свих страна. О томе како је текао напад рељефно је забележено у Димитријевој легенди. Ево шта се тамо, између осталог, каже: „Једнодушно завикавши са свих страна јурнуше на градски зид; једни бацајући камење са справа удешених за то, други прислањајући лествице уза зид кушаху да насрну, трећи доносећи ватру на капије, а једни опет бацаху на зидове стреле као зимске снежне пахуљице. Беше ту да се види необична ствар: као градоносни облак множина стрелица засењује зраке сунчане и потамњује тако ваздух због тих стрелица и хитања камења. За време те и такве навале они од најодважнијих са варварске флоте и најсрчанији на јуриш се са лађама приближише оним местима која беху извиђали; једни од куле западно од црквених степеница, где је и споредна капија за испад а други према неутврђеној страни, где су били ровови и неке ратне справе скривене.“ Овај напад Словена није успео и поред јаког притиска који је трајао пет дана. Само је заповеднику Хацону успело да упадне у град, али је погинуо.

У почетку VII века Словени не само да насељавају Македонију, Епир и Тесалију, већ пенетрирају до Пелопонеза.

Коначно заузимање појединих области и пораст производних снага условило је разбијање родовске организације и формирање територијалних јединица — сеоских општина. Наравно да тиме нису престали сукоби и унутарња померања, па због тога, поред осталих старешина, велику улогу имају војни заповедници. Војни походи су не само стално пратили процес производње, већ и били условљени тадашњим степеном друштвеног развитка. Војсковођа све више учвршћује ону функцију која ће му омогућити да се кроз процес друштвеног развитка претвори у кнеза, великог жупана или краља. Овде ћемо навести Енгелсове речи

које се односе на племена приликом њиховог упадања и освајања Римске империје, где се о војсковођи каже: „Органи гентилног уређења морали су се тако претворити у државне органе, и то, примерно притиску околности врло брзо. Најближи је, ипак, репрезентант освајачког народа био војсковођа. Осигурање освојена подручја према унутра и према вани захтевало је јачање његове моћи. Био је наступио час да се установа војсковође преобрази *у установу краљевства;* то се и извршило“.

РАНОФЕУДАЛНА ВОЈСКА И ЊЕНА ДЕЈСТВА

Процес стварања државе развијао се на бази имовинске и друштвене диференцијације која се све више опажала међу племенима Рашке, Дукље, Захумља и Травуније. Овај процес унутарњег развоја пратио је веома изразити спољни фактор — често ратовање са Бугарском и Византијом, које су настојале да прошире свој утицај и остваре што трајнију и радикалнију власт над српским племенима. Под таквим условима се распадало родовско уређење, али се није у потпуности прешло на феудалне односе, а исто тако није се учврстило ни робовласничко друштво. Услед тога не можемо одмах говорити о феудалној војсци, а такође ни о робовласничкој војсци каква се могла видети у Атинској и Римској држави. Тадашњој војсци одговара најприближније назив ранофеудална.

Ратници се мобилишу са територије једне жупе, која је по простору обухватала једну речну долину или котлину. На челу ратника једне жупе налазио се жупан (под општом командом владаоца — кнеза),

који још увек није имао никаква права у односу на земљиште и становнике жупе сем да прикупља ратнике и порез, и да две трећине пореза даје врховном заповеднику а једну трећину да остави за себе. Према томе су жупани тада још увек били веома блиски своме кнезу и подржавали га у рату и миру.

У почетном стадију ранофеудалне војске њена шира база почивала је на слободним поседима; међутим, у току даљих корака историје, слободни поседи ишчезавају, јер их припајају жупани и стављају под своју зависност. Ипак, гро ранофеудалне војске чинили су слободни сељаци, који су као такви (за њих је био уобичајен назив војници) ратовали под централном командом Властимира, Мутимира, Часлава итд. Скоро непрекидно ратовање исцрпљивало је економски све више слободне сељаке. Они су веома тешко набављали оружје, које је било све боље и скупље. На дому су неродне године, болест и експлоатација потпуно разорили породични иметак сељака — ратника. Ако су ратови против спољних непријатеља повећавали борбена искуства они су истовремено, нарочито у почетку, убрзали процес пропадања слободних сељака и њихово укључивање у поседе жупана.

У ранофеудалној војсци преовлађује пешадија, док је коњица тек у зачетку и она се помиње код властеле, која још није преовладала у потпуности.

Организација командовања је имала у почетном периоду чвршћу и стабилнију основицу јер, као што рекосмо, властела није била још економски и политички осамостаљена и стајала је веома блиско уз свог врховног команданта (кнеза). Према томе је и јединство војних старешина у систему командовања она изразита црта која ће омогућити веома значајне ратне успехе српске ранофеудалне војске. На челу такве војске налазио се кнез који је одлучивао много самосталније у погледу командовања, него доцније велики жупан или краљ, који је био у развијеном феудализму такође врховни командант.

Нигде се не наилази у српској ранофеудалној војсци на личност сталног сарадника врховног команданта у погледу припреме и вођења рата. Врховни командант је повремено позивао жупане да са њима измења ми-

ели, али они су имали саветодавна права. Међутим, престало је консултовање са народом преко народних скупштина, како је некада војсковођа радио и на којој је некада биран. Не може се пренебрећи организовање најважнијих функција у вези вођења битке (организовање службе обавештајне, извиђачке итд.), јер је логично да их је морало бити макар у каквом облику. Али ни за овакве службе, према свему, нису биле одређене посебне формациске јединице, већ су према потреби, претежно према конкретном правцу, на терену одређиване. Зато се добија толико индивидуализирана слика организације највише команде, да се своди на једну личност — кнеза у својству врховног команданта.

Услед непостојања командантових сталних сарадника макар и за техничку страну разраде његових основних стратегиских и политичких идеја, његово је командовање било веома отежано. Ово реализовање његових идеја постаје још компликованије, када се зна да је врховни командант непосредно издавао наређења понекад чак и појединим десетинама. Његово улажење у тако ситне тактичке детаље не говори само о томе да је он морао бити војнички веома способан, већ се опажа и настојање да он буде обавезна карика од које ће зависити хармоничност и складно функционисање и најситнијих елемената у току битке, а од чега је претежно зависио његов ауторитет и власт.

У ранофеудално доба постојала је стална тенденција јачања феудалних елемената, што је у односу на војску требало да значи сондирање основице за стварање организације и формације чисто феудалне војске какву ћемо видети од Немање па даље до Деспотовине. Међутим, до Немање војска је била уређена по декадном систему. Најмања јединица бројала је десет војника и на челу јој се налазио десетник. Већа јединица је имала педесет војника на челу са педесетником. Двема јединицама од по педесет војника командовао је стотник. Већа јединица је била од хиљаду војника и њоме је заповедао тисућник. Све војне старешине биле су од домаће властеле. Овакво уређење војске по декадном систему уствари је реликт из родовско-племенског уређења, а он ће у Србији коначно ишчезнути при крају XII века.

Таква војска, која је имала да брани државу, као орган класне владавине најпре је оформљена око 825 године под командом кнеза Властимира. Ова ранофеудална војска била је састављена претежно од слободних сељака из долине Таре, Пиве, Лима и Ибра. Властимир је искористио унутрашње борбе за превласт које су се водиле у Византији између световног и црквеног племства, сакупио је јаке снаге и створио војску која се успешно супротстављала тежњама разних непријатеља да искоришћавају живу силу и богате крајеве наших племена. Властимирова војска је одмах после оснивања имала да положи испит на границама своје, првипут самосталне државе. Напад су извршили Бугари, сматрајући да ће лако доћи до богатог плена. Властимирова војска храбро је давала отпор. Три године је трајао напад Бугара (834—837), али без успеха. Услед великих губитака они су морали да се врате назад. Ускоро је напад поновљен, али су Бугари опет били поражени. Том приликом уништено је више од половине бугарске војске.

Даљи корак ка учвршћењу ранофеудалне војске учинио је Мутимир (860—890). Његова војска је више пута побеђивала Бугаре. Бугарски кнез Борис хтео је да освети пораз свога оца Пресјама у борби против Властимира, те поново нападне на Рашку. „Када зарати Срби га толико притесне, каже Константин Порфирогенит, да заробише и његовог (Борисовог) сина са дванаест великих бојара. А тад услед синовљеве невоље и нехтијући Борис се измири са Србљима. Намеравајући да се врати у Бугарску, а у страху да му Срби где успут не пану у заседу затражили су сигурну пратњу синове владара Мутимира — Борана и Стевана. Они га испратише здрава и читава до границе — све до Раса. Ради те љубазности даде им Михајло Борис велике дарове. А они њему дадоше за уздарје гостинско: два роба, два сокола, два пса и деведесет кожа“. Овај запис, који потиче од писца из прве половине десетог века, необично је важан не само по томе што се из њега сазнаје о једној великој победи младе и тек формиране војске у њеној борби за независност, већ и због тога што баца светлост на тадањи социјално-економски живот. Даривање Мутимирових синова Борису два

роба уз остало уздарје говори о томе да је било робова, који су се налазили у склопу производних снага. Али њихов бројни однос, улога и положај није био као у античком ропству. По броју их није било много, а даљи догађаји показаће да се постепено претварају у произвођача, који је најприближнији кметовском положају, односно оном најважнијем фактору који ће својим радом допринети да се племићи добро наоружају и посвете претежно ратовима. Употреба соколова такође нам говори о једној појави која је везана за лов чиме се бавила феудална властела. Ово је важно истаћи, јер је претстављало један од важних момената у нарастању елемената који ће својом снагом створити услове разбијања декадног система војног уређења и изменити организацију војске.

Бугарска је за време цара Симеона, када овлађују феудализам и вођење агресивних ратова, нагло ојачала. Но у то време Византија помаже јачање рашких кнежева и њихових растурених војних снага, јер је сматрала да ће тамо наћи снажну противтежу Бугарској која је постала опасна и по Византију.

Од свих наследника Мутимира најзначајнији је био Часлав. Он је успео да окупи око себе јаке војне снаге и ослободио је од Византије велику територију. Његова држава се простирала између Саве, Јадранског Мора и Мораве.

За време Часлава појављују се и Мађари (они су дошли при крају IX века) који, са својим одредима састављеним највише од лаких коњаника, нападају и пустоше ове крајеве. Часлављева војска је одбила неколико пута Мађаре, али је ови нису остављали на миру. Услед тога Часлав изврши општи напад и продре, гонећи Мађаре, све до Срема. Он је лично учествовао у овим борбама и у задњем сусрету је погинуо.

Часлављева војска није била дугог века, јер је Византија после великих победа на Криту (961 је истерала Арабљане), продирања у Сирију (960) и освајања Бугарске (971) у потпуности променила свој став према Рашкој. Византија се од савезника претворила у освајача. Отада се још више распаљује борба за независност и ослобођење од византиског притиска.

У другој половини X века долази до великог покрета у Македонији, који се претвара у ослободилачки устанак. Устанак је избио најпре 969 а затим 976 под вођством четири сина кнеза Николе. Два су погинула у борби, а Самуило, који је иначе био најенергичнији, преузима руковођење устанком. Он учвршћује војску, која се свуда успешно бори, и осваја велику територију са седиштем у Охриду .

После огорченог отпора који је више од 30 година давала македонска војска, Византија поново успоставља власт у освојеним областима, међу које је спадала и Зета, водећи рачуна о томе да је сада јаче учврсти, јер су за њу оне претстављале важну стратегиску област. Освојене земље морале су да плаћају порез у натури и то свака покрајина понаособ, а од тридесетих година XI века и порез у новцу. Али наша племена нису дуго подносила власт туђина. Већ у првој половини XI века долази до масовнијег отпора, који се претвара у оружани устанак.

Први устанак у Зети од 1035 године није успео. Његов вођа Војислав био је одведен у Цариград. Али је он ускоро побегао и подигао у Зети други устанак. Том приликом је успео да сруши византиску власт и да завлада Зетом, Травунијом и Захумљем. 1040 године запленио је једну византиску лађу пуну новца и тако се финансиски поткрепио. Византиски цар је тражио од Војислава да му врати лађу и новац, али како овај то није урадио цар је оружано интервенисао.

За упад у Зету била је послата веома јака византиска војска иако је бројка од преко 40.000 војника свакако нешто увеличана. Она је почела да пљачка становништво Зетске долине и да успешно наставља надирање. Тако великој војсци Војислав се тешко могао супротставити у равници, јер је ова тактички боље одговарала бројној византиској коњици. Војислав је добро оценио да је много погодније да изводи чешће препаде, па чак и одлучујући напад, на испресецаном брдско-планинском земљишту, где су услови за развој јаке коњице много неповољнији.

На челу византиске војске налазио се патриције Михаило. Он није водио довољно рачуна да своју колону обезбеди од евентуалног бочног напада или пре-

пада из заседе. Његови војници су се кретали по уским стазама без обезбеђења и упадали у села да пљачкају. Сем тога, они су се тешко кретали неравним и слабим стазама а било им је још теже када су се оптеретили опљачканим предметима. Услед тога Војислав је, према свему изгледа, одлучио да изврши одлучујући напад када византиска војска уђе у неки подесан теснац. Назив теснаца се не зна, али се зна да их је Војислав сачекао негде при повратку из херцеговачких брда ка Зетској долини. Том приликом је погинуло седам византиских стратега[1]) и велики део војске. Само је једна трећина успела да се спасе.

Војислав је, према Дукљанину, ивојевао још једну значајну победу у бици на Румији. За ову битку, која се одиграла 1042 године, Војислав је, такође, пројектовао добар план и одговарајући распоред својих снага, које су вештим маневром припремиле непријатељу клопку и уништиле његове главне снаге. Замисао Војислава као врховног команданта и њено доследно спровођење у току борбе показује богато ратно искуство, као и вештину примене сложенијег ратовања.

Византиска војска се прикупила у Албанији и 1042 године извршила покрет од Скадра у правцу Бара са задатком да потпуно уништи оружане снаге зетских племена, а Војислава заједно са вишим војним старешинама жива ухвати.

После напорног марша преко планинског терена византиска војска се улогорила у подножју планине Румије, да би се одморила и учинила задње припреме за савлађивање најважнијег дела операциског правца.

За Војислава и његових пет синова било је јасно да одбраном не могу ништа постићи, поготову када су против њихових снага наступиле три војске из три правца (једна из Албаније, друга из Рашке и трећа из Босне). Одлучили су да нападом ликвидирају најопаснијег непријатеља, а после тога да почесно уништавају остале. Такав напад је био својеврстан и ризичан, али у највећој мери оправдан. У непријатељски логор је упућен један Баранин. Он је имао задатак да дође као издајник зетских племена код византиског коман-

---

[1]) Виши војни командант у византиској војсци.

данта Курзилија и да му исприча како је кнез Војислав прикупио огромне снаге са којима намерава да изврши окружење и уништење Курзилијеве војске, ако она што пре не отступи. Курзилије није ни помислио на отступање, али је „издајник“ ипак успео да нанесе први морални удар: по логору се проширила вест о огромној зетској војсци, која врши окруживање византиске војске.

У складу са овом мером изазивања неспокојства и деморалисања Војислав је прешао на извршење осталог дела плана: издвојио је нарочита одељења, ставио их под команду својих синова појединачно и наредио им да затворе обруч, сем на једном месту где је имала да наступа главнина. Да би створио утисак да располаже великим снагама, сваком одељењу је дао трубе и рогове, одредио им је правац наступања и основни задатак — да у моменту напада главнине звуцима труба и рогова изазову забуну и створе утисак код Византинаца да су окружени са свих страна. У том циљу су имали да зађу иза леђа непријатеља и да концентрично наступају ка логору.

Војислав је наступао на челу главнине, а његова два сина на левом и десном крилу. Они су у пола ноћи дошли у додир са непријатељским претстражама и ојачаним извиђачким деловима, јер је изгледа византиски командант унеколико поверовао Баранину. Војислав се брзо са њима обрачунао и продужио ка логору, када су се истовремено чули звуци труба и рогова са свих страна. Курзилије је добио утисак да је заиста окружен. Мали број византиских војника са претстраже, који се привремено спасао, побегао је у логор. Они су својим бекством унели још већу панику у логор, јер им се чинило да их је напала страшна и огромна војска.

Пошто су били очишћени прилази, пут ка логору остао је слободан. Према њему наступала је бројно слабија снага. Али Војислав је малобројност своје војске решио да надокнади одлучношћу и лукавством. Са свих страна логора приближавала се логору заглушна бука труба и рогова. То је сасвим пољуљало морал код непријатеља и Курзилије је наредио да се отступа. Чим је Војислав уочио пометњу код непријатеља, убр-

чео је напад. Кратким и одлучним јуришима његова главнина брзо је разбила непријатеља. Две војске су се помешале: Курзилијева, која је бежала према Бојани, и Војислављева, која је гонила и секла. Гоњење је настављено до Дрима, а на путевима су остајали мртви и рањени византиски војници. Погинуло је неколико хиљада Византинаца, а међу њима и главни командант Курзилије, који је рањен пренесен код Скадра и тамо издахнуо.

Оваква основна замисао и њено доследно спровођење у живот доказује високу спремност тадашњих војсковођа и добру увежбаност војске. У то време су борбе ноћу ретко извођене, па зато успех ове ноћне борбе још више потенцира тадашњи степен војне вештине и богате принципе ратовања.

Ова битка показује како се и ранофеудална војска Зете могла подићи у појединим моментима до тог степена, да по обухватности и доследности вођења битке за уништење непријатељских снага служи као поучан пример. То је још један доказ колико зна да засветли ослободилачка искра код једног народа када брани своју независност. Овде се види беспрекорност почевши од саме основне замисли, затим вештина његовог спровођења и правилна оцена после првог успеха, тј. разбијања логора, која се завршава уништењем непријатеља у гоњењу. Свакако да потпуно извођење једне овакве битке доказује не само високу борбеност већ и физичку издржљивост ратника.

Победа је била огромна. Стога није чудо што је ова битка направила прекретницу и за један дужи период усмерила историски развој зетских племена, а која су много добила не само морално, већ и материјално и политички. Зетска држава стиче независност, а њене границе се шире за време Михаила (1054—1081), а затим Бодина (1081—1101) од Мора до Ниша и Скопља.

У овом периоду рађања феудалне војске, њено наоружање је одговарало степену развитка производних снага. У то доба зачетка феудализма ратна оруђа су била нешто усавршена у односу на претходну друштвену формацију. Оружје тадашње војске било је: копље за борбу на отстојању, мач за борбу прса у прса и глефа, која је слична копљу само што има једну куку

за скидање коњаника. Праћка, лук и стрела и даље су се одржали. Као новина појављује се панцир, који се још није масовно употребљавао.

Ранофеудална војска није могла дуже да се одржи пред Византијом, не само због недостатка масовног квалитетног оружја, већ првенствено због унутрашњих друштвених односа и класних супротности, на чему је она почивала, а што је неутралисало њене снаге. Зета је у XII веку поново потпала под власт Византије, јер у њој није била довољно развијена она класа која би се показала као стабилан организатор борбе за независност. Унутарње снаге које су се евентуално могле сврстати у јединствену одбранбену снагу биле су раздробљене и ослабљене како супротностима између саме властеле или владаоца и властеле, тако и класним супротностима између племства у целини, с једне, и слободних чланова племена, који су у све већем броју пропадали и претварали се у зависне сељаке, односно кметове, с друге стране. Зета је постала византиска област, а тек 1183 године ушла је у састав Немањине државе.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ВОЈСКУ У РАЗВИЈЕНОМ ФЕУДАЛИЗМУ

У доба развијеног феудализма војска добија устаљени организациски и формациски изглед, тако да се све комбинације из претходног периода своде на чисто изражени феудализовани тип војних јединица. Додуше, остају и даље два рода војске — пешадија и коњица, али основна и одлучујућа улога у потпуности прелази на коњицу. Поред тога, организациски се војска дели на властелинску — баштиничку и пронијарску, а затим, када су створени потребни материјални услови, и најамну.

Као што је ранофеудална војска претрпела организациске измене прелазом на развијени феудализам, слично се одиграло и у односу на формациски изглед. Заокругљивање феудалних поседа, наследна власт над њима, односно јачање економске, друштвене и политичке улоге властеле, створило је услове за разбијање декадног система (десетине, педесетине, стотине, хиљаде). Јединице се не формирају у развијеном феудализму према декадном систему већ према броју феуда

и у њиховим оквирима. Старешине су биле обавезно из круга властеле, који су иначе у миру имали и политичке функције.

Битне измене настају у развијеном феудализму и у погледу наоружања, броја и квалитета ратника, организације командовања итд. о чему ће бити говора у следећим поглављима.

Материјална основица војске

Тек онда када се у потпуности рашчлани какав је био степен производних снага, какав је био однос људи у процесу производње на феудима, како су употребљавана и у чијим су рукама била средства за производњу, било да су се налазила у селу или граду, где су ишли вишкови рада и производа, манифестовани у разним врстама земљишне ренте, какав је био начин живота феудалаца: владара, световне и црквене властеле; начин живота сељака, пастира итд. и њихова права утемељена у тадашњим законима, њихова идеолошка надградња, државно уређење, административна организација — тек тада се кроз ова основна питања могу оштро и јасно сагледати контуре феудалне војске, која у себи носи отисак читаве друштвено-економске и политичке структуре феудалног поретка.

Земља у читавом феудалном друштвеном уређењу има прворазредну улогу, јер је она основно средство и услов за производњу. Земља је у феудализму играла далеко већу улогу него у капиталистичком друштвеном уређењу. Феуди су основа стварања и организације војске. Читава држава била је подељена на феудална господства, што је определило склоп и формацију војске. Међутим, ових феуда било је разних врста и оне су у себи имале извесне особености, које су се опет одражавале на војску, па би зато било најпрегледније ако би се карактер и организација војске ана-

лизирали скопчано са појединим феудима и начином живота на њима — у рату и миру.

Врховну својину над целокупном земљом имао је владалац, чија се титула мењала према развоју државе: велики жупан (Немања), краљ (почевши од Стевана Првовенчаног) и цар (Душан и Урош). У сваком случају владар је располагао „всех земљ". Он је читаву земљу изделио властели и цркви. У доба цара Душана чак су и планине подељене. Властела и црква су имали над земљом право директне својине.

Процес стварања хијерархиског управљања земљишном својином текао је кроз неколико векова. Феудалци су у почетку — како каже Енгелс — „били само равноправни са осталим слободним и зависним општинарима, чак и са сопственим кметовима, али убрзо, без обзира на упорно противљење сељака, они су на многим местима добили привилегије . . . а касније су успевали да потчине својој господској власти читав земљопосед." Видели смо да су још у раном феудализму појединци почели наследно присвајати велике поседе. Немањићи су касније издавали повеље и санкционисали такво феудално власништво, али су они такође додељивали и нове поседе нарочито у новоосвојеним крајевима.

Индивидуална-слободна сељачка имања, каквих је било до деветог века, а затим све мање у раном феудализму, претварају се у феудално-зависна газдинства, а слободни сељаци постају зависни од властеле, односно, сврставају се у класу зависних људи такозваних меропаха. Меропах има кућу, имање и средства за производњу којима врши репродукцију своје радне снаге, али утопљен у обавезе према властелину, он је читавог живота радио за властелина. Па и у оним случајевима када је меропах вршио крчевину земље, а било је дозвољено „да се чини лаз", морао је да плаћа радну, натуралну или новчану ренту.

На имању властеле или цркве радили су меропси (зависни сељаци) и отроци (некадашњи робови). Они су према озакоњеној пракси морали да обезбеђују материјална средства феудалцу. „Феудалац-спахија — каже Лењин — није био сопственик сељака као ствари, него је имао само право да га принуди да испуњава

извесне обавезе“. Таква врста права принуде зове се ванекономска принуда и карактеристична је за феудални друштвени поредак.

На темељу таквих односа у процесу производње формирају се две антагонистичке класе — феудалци и кметови.

Између ове две друштвене класе постојао је огроман јаз који се развојем феудализма све више повећавао и убрзавао распадање друштвених односа који су најзад дошли у супротност са постојећим производним снагама. Ово распадање феудализма свакако би се развијало нормално да се није појавио нови фактор — спољни непријатељ.

У доба развијеног феудализма основица војне организације је била баштина — феуд.

Стојан Новаковић је наглашавао важност баштине сматрајући је „основицом за војску“ од оног времена „чим се пак народ убаштинио“. Али узрок и пут стварања такве основице није уочен, па је зато негиран декадни систем и читав развојни пут од бескласне ка класној организацији.

За разгранату појаву „убаштињења“ строго је везано стварање класне — феудалне војске јер су баштине биле економска и територијална јединица у чијем се оквиру под командом феудалца оформљује одред феудалне војске. Баштина као основица војне организације може се пратити већ од XIII века, јер се тада учврстио тај термин за онај комплекс земље који се до тада звао дедина или очевина (patrimonium — наследство). Од тада, а можда још и раније, почиње да се губи декадни систем војне организације, како се може наслутити према звању војних старешина који се помињу пред крај живота Стевана Немање. Декадни систем је у потпуности уступио место одредима којих је било по броју онолико колико је било и феудалних поседа — баштинâ.

На свим земљишним поседима није била иста организација и обим производње, мада се у суштини нису разликовали по свом озакоњеном феудалном односу и израбљивачком карактеру на рачун сељака, односно, кмета. Према томе су се и одреди феудалне војске по обиму и формацији извесно разликовали. Али тадашња

војска у суштини претставља заштитника феудалне класе, било да су се њени одреди оформљавали на поседу баштиника или пронијара.

Економски фактор је одређивао лествице политичке власти и градацију војно-командних положаја. Владар је био најбогатији феудалац, па је, према томе, имао и једну од најважнијих функција — да командује целокупном војском.

Како је владар обезбеђивао своје економско преимућство, које је било основни услов политичке и војне власти? Владалац је био врховни господар читаве територије у оквиру своје државе. Он је имао право да додељује поседе не само властели и цркви, већ и да продаје читаве крајеве страним државама. Цар Душан (1333) продаје Дубровчанима „од Превлаке оскрај мора до дубровачке међе, која су тујизи била, и Посречницу, како оптече Неретва до Мора".

Права владара у односу на поседе и народ звала су се регалије. Помоћу регалија владар је направио канал куда су се стицали приходи са различитих страна. Према др. Стевану Јантолеку „њих (приходе) су сачињавали дохоци са земљишних поседа, са рудника и државних ковница, од закупа тргова, монопола, конфискације имања, новчаних глоба и разних такса, а нарочито од царина које су се наплаћивале на робу и на разна права пословања. Овамо су спадали и многобројни приходи у натури које су сељаци давали у житу, стоци, вину, меду, воску итд.".

Властела је имала обавезу да плаћа владаоцу соће. То је порез који су уствари давали сељаци: свака кућа давала је по 1 перпер, или кабал (мерицу) жита годишње. Властелин је био само посредник — обезбеђивао је да се то прикупи за владаоца. Поред тога, владалац је имао право да употреби радну снагу са властелинове баштине, за своју корист.

Владалац је имао најпрече право да неутрошене производе размени. Нико није смео продавати производе пре него се владареви распродају. „Да се објави по свему тргу да не продају, ни купују меса док се краљево прода".

Властела је имала и другу врсту обавезе, која је за владара била најважнија: сакупљање и наоружавање војних одреда са својег поседа, кад год би заповедао владалац — као врховни командант. Владар је нарочито по питању војних обавеза тежио да чвршће веже своју властелу. Он је у том погледу свим силама настојао да спроведе своју врховну власт. Војска је била најважнији орган и владар се упињао свим снагама да задржи за себе положај врховног заповедника. Зато су и биле предвиђене најоштрије казне за оног властелина који се не би одазвао на позив да спреми свој одред. Такав се као велеиздајник кажњавао смрћу и његова имовина у целини је одузимана.

Владалац се кретао са оружаном пратњом. Становништво предела кроз које је он пролазио било је обавезно да уступи своја транспортна средства како би се наоружање и храна благовремено преносили за њим. Ови транспорти владаоца били су скоро увек гломазни, јер је он настојао и на тај начин, тј. богатством оружја и уопште материјала, да прикаже своју свемоћ и непобедивост.

Међутим, у условима феудалног друштвеног уређења владару је било тешко да обезбеди потпуно спровођење своје одлуке. Он је морао водити рачуна о мишљењу властеле, па их је услед тога скоро редовно позивао при доношењу одлуке о важним ратним акцијама. Коначно, од воље властеле је зависио мобилизациски потенцијал људства и спреме, а према томе и основни услов победе над непријатељем.

Самим тим што је додељивао поседе властели или некоме из своје породице, владар је на њега преносио права експлоатације имовине и људи, право феудалне ренте — што је постало извор њиховог богатства. Уколико је посед био већи, утолико су и извори економског јачања појединца били већи, што често није ишло у корист чврсте команде владара, као врховног команданта. Додељени (поклоњени) посед често није одигравао ону улогу, коју му је наменио владалац, тј. није претстављао ону везу између феудалца и владара, која је била нужна овом задњем да би могао нормално да обавља функцију главног заповедника. Аутономи-

стичке тежње властеле биле су опасне за централну државну функцију владара, па је он зато, поред законских обавеза „верности у служби“ које су проистицале из тога што је властелин добијао посед, тражио форме обезбеђења свог врховног сизеренства. Једна од њих је ослањање на црквену и њему верну властелу. Међутим, најважније средство очувања централне команде биле су најамне јединице. Зато је и разумљиво што је владар користио материјалне могућности да себи прибави организацију оружаних људи која ће му највише припомоћи да осигура спровођење својих наређења.

Најамници

Најјачи оружани орган за учвршћење централног положаја владара били су најамни одреди.

Најамни одреди су се у много чему разликовали од властелинских. Они су стално били при руци владару, који је врло често помоћу њих обезбеђивао своју централну команду. Најамници су били углавном страни војници. Домаћи људски потенцијал био је везан за земљу, а његов однос и права били су регулисани феудалним законима. У томе треба тражити разлоге за тако мали број домаћих војника у најамничким одредима.

Најамни одреди су исплаћивани новцем. Они нису зависили од земљишног поседа, као властелински. Били су стално под оружјем, а исплаћивао их је владар. Њихова храброст и приврженост је најчешће зависила од висине плате. Зато су најрадије ишли ономе који је био у стању да плати више златника.

Ратовање је за њих било нека врста заната. Они су живели искључиво од плате и ратне пљачке. Али, владар је водио и посебан надзор над њима. Нарочито се морало обезбедити да буду добро нахрањени, здрави

и увежбани. Најамници су имали добро наоружање, чију су употребу добро познавали. И у мирно доба су проверавани како рукују стрелом, мачем и копљем. Добијали су задатке приликом којих су провераване њихова издржљивост и вештина употребе коња.

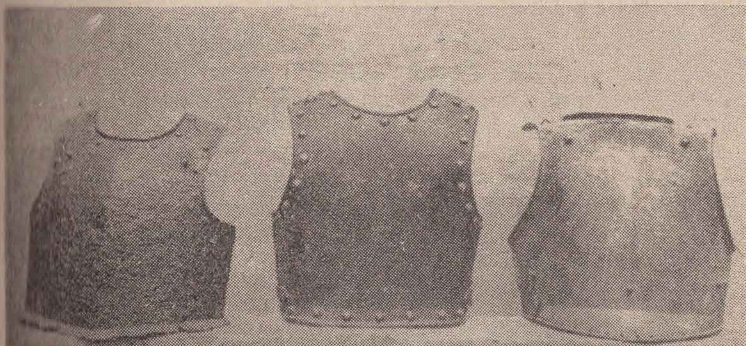
Најамник у оклопу (В.М.Б.)

Један елемент преимућстава најамне војске истиче и византиски цар Јован Кантакузен (14 век): „Тај је разлог што је она свагда била готова, јер је била за то плаћена, а властеоска и пронијарска војска кретала се и збирала пешке, и није била свагда под руком тако као најамничка".

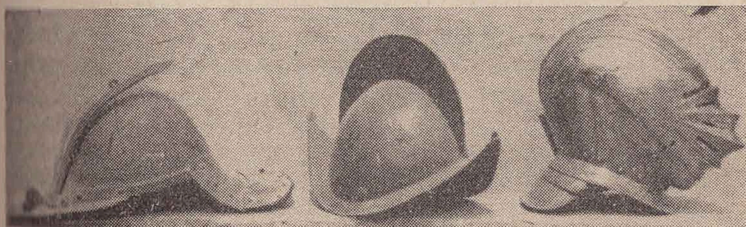
И Енгелс је истицао да су најамници професионални војници, који су добро наоружани, обучени и спремни да ефикасно дејствују, када су добро плаћени. Али „којима нису плаћали баш веома тачно, вршили су стално огромна злодела". Ово потврђује између осталог случај са каталонско - турским најамницима краља Милутина. Он је 1309 године довео у своју земљу 1.000 коњаника и 500 пешака. Није им плаћао, већ им је дао земљу да је обрађују и са ње се издржавају, уз обавезу да су дужни у рату формирати одреде и борити се за његов рачун. Иако им је претходно одузео коње и оружје, ипак није успео са овим укалупљивањем. Навикнути на сасвим друкчији начин живота они су почели да припремају побуну и убиство краља Милутина. После две године завереници су устали на оружје и угрозили Милутина. Захваљујући његовој телесној стражи и

властели која му је пружила помоћ, најамници су били уништени и заробљени. Њиховог вођу Мелека су ухватили и посекли, а остале продали као робове или протерали.

Помоћ властеле Милутину у овом тренутку указана је изгледа више због тога што су увидели да су

Напршњаци оклопника — најамника
(В.М.Б.)

Шлемови оклопника — најамника
(В.М.Б.)

нападом најамника и они угрожени, јер је Мелек имао за циљ не само да убије Милутина, већ и да читаву земљу опустоши. То би могли да потврде догађаји из следеће године, када је Милутин остао усамљен и напуштен од скоро читаве властеле и када су га спасли једино новац и сребро, помоћу којих је набавио нове најамнике и одржао врховну власт.

Поучен овим искуством Милутин се пажљивије односио према најамницима и боље их плаћао. Зато су му били толико верни да их је могао слати чак и у друге земље, својим савезницима у помоћ. Тако је 1321 године послао 2.000 Кумана — најамника Андронику II. Али отсуство ових најамника који су били јак ослонац за јачање централне команде видно се осетило, те је Милутин тражио да му се брзо врате.

Цара Душана је пратило 300 најамника, који су били нека врста телесне страже, али он је знао да користи поједине јединице најамника за граничне посаде које су обезбеђивале најугроженије граничне зоне.

Баштински одреди

У целини властела је имала највише земљишних поседа и претстављала је горњи део друштва. То је била посебна и повлашћена класа, настала једним делом од родовске аристократије, а другим делом од ратника који су, захваљујући својим борбеним квалитетима и привржености војсковођи, добијали од њега имања, стоку, разни ратни плен итд. Овај процес настајања властеле био је дуг, и она се постепено претварала у феудалну класу. У том погледу нису изостајали ни рођаци војсковође. Они су имали предност нарочито уколико би се показали спремним да извршавају наређења врховног војног старешине. Властела је настајала и од владаревих чиновника и дворских људи.

Такви појединци су добијали поседе са правом потпуног располагања, као са приватном својином. Према разним писаним споменицима из доба Немањића, види се да је властелин имао права да прода, поклони и уопште отуђи своју баштину. Када умре његову баштину су наслеђивали његови синови, а ако не би оставио иза себе потомство онда се чекало, према

Душановом закону, „какве се од рода му (когод) до третијег братучеда не нађе, и баштина ће томе припасти“.

Овакво право потпуног располагања поседом односно баштином било је услов економског, а према томе и политичког уздизања властеле.

Властелин је добијао управну власт и у појединим жупама, областима и градовима, од којих је убирао и део прихода намењених иначе владаоцу.

Градови у унутрашњости нису били толико развијени да могу остварити самоуправни положај, какав су имали приморски градови. Као што је била разлика у економском и политичком погледу, тако су се разликовали и по изгледу. Градови у унутрашњости су били уствари мали тргови најчешће подизани поред утврђења. Командант утврђења се звао кефалија.

Кефалија — градски капетан је живео од једног дела дохотка грађана, а према Душановом закону имао је право да купује упола јевтиније робу. „Кефалије што су по градовах да узимају свој доходак законом, и да им се продавају жита и вина и меса за динар што иначе за два; на грађанин то-зи да му продава а ин никто.“ Кефалија је имао прилично велику улогу, јер је он по царевом одобрењу руководио стражарском службом у читавим крајевима. У оној жупи где су били поседи различитих власника — или цара, или властелина, или цркве — тј. тамо где није било једног господара, кефалија је одређивао јачину и место стража и организовао потеру против „гусара и тата“. Цар Душан је изричито одредио кефалије да поставе страже на путевима и да их обезбеђују. „Где се обретају жупе смесне, села црковна или царства ми, или властелска и буду смешана села, и не буду над тои-зи жупом једнога господара, на око буде кефалије и судије царства ми, којих јест поставило царство ми, да поставе страже по всех путех, и кефалијам да предаде путове да их ољуди стражами. Да ако се кто гуси или украде, или које зло учини, та-зи да греду кефалијам, да им плаћају од своје куће, а кефалије страже да ишту и гусаре и тати“. Иако се овде не говори какве треба да буду страже које штите пут, ипак се може наслутити

да су путеве чували посебни одреди, поготово ако се радило о путу трговачког или стратегиског карактера. Становници ових градова, сем уколико су били странци, имали су исте обавезе према војсци, као и остали са феуда. То није било потпуно развијено грађанство које би се окупљало у разне организације по струци или према издиференцираној класној припадности (еснафи, градски патрицијат), па зато није ни постављало питање привилегија у давању што мањег броја војника или организовања својих посебних одреда, како се то радило у развијеним градовима.

За разлику од градова у оквиру феудалног поседа, приморски градови су имали привилегисан положај. Иако по броју становништва нису били много већи — Будва је имала око 850 становника, а Котор, који је био најразвијенији, 650 кућа — они су имали развијенији економски живот, што је условило мању политичку зависност од феудалаца и врховног сизерена. У Котору су биле развијене разне врсте занатске радиности, међу којима су се истицали, поред произвођача оружја, златари, обућари, кројачи, лађари итд. Производи оваквих занатлија постају скупа роба која продире на сва већа тржишта. Тиме се и може тумачити очување највећег степена самоуправе Котора, који предњачи над осталим приморским градовима. Док је Будва имала војне обавезе према средњевековној Србији — слала је опремљен одред у јачини 50 војника, који је од ратног плена предавао цару десети део; затим је плаћала цару 100 перпера (мање 4 динара) сваке године, приселицу итд., Котор није имао тих обавеза. Додуше, и Будва је имала статут и самоуправу, али је услед слабијег економског положаја њена самоуправа, као и осталих приморских градова, била ужа него самоуправа Котора. Но и поред тога цар није могао увек да користи ни тих 50 војника из Будве на свим војиштима. Они су ступали у рат само онда када се требало супротставити непријатељу на простору између Котора и Скадра, и то онда када лично владар командује (води) војском. Будвански војници ишли су у рат под командом једног капетана. Овакав начин војне обавезе разликовао се од оне на феуду по томе,

што он није обухватао појединачно обавезнике — све поседнике баштине. Будвани су војну обавезу сносили колективно, а баштиници појединачно. Према томе, долази се до закључка да је у доба Немањића постојала колективна и индивидуална војна обавеза или, боље рећи, колективни принцип потенцијалне могућности мобилизације само неких развијених градова и индивидуални принцип војне обавезе баштиника и пронијара.

Феудалци су потчинили читаву класу себара (сељака) који су се делили на меропхе, отроке (робови), Влахе (сточари), занатлије и сокалнике.

Меропси су нешто теже живели на властелинском поседу, него на црквеном. Властелински меропси су имали обавезе према војсци, као и да дају порез за цара и да раде за властелина, док су црквени меропси имали обавезе само према црквеном господару.

Основна форма експлоатације меропха била је радна рента. Они су морали да раде одређени број дана за рачун властелина, а уколико не би испуњавали не само оно што је законом било регулисано, него и више, властелин их је путем силе принуђавао. Меропах је мукотрпно егзистирао. И да је имао право ношења оклопа и другог „племићког" оружја, он би га тешко набављао помоћу својих веома ограничених прихода. Производи који су му долазили кроз друштвену расподелу једва су одржавали репродукцију његове радне снаге. То је искључивало могућност његовог и мало скупљег наоружања али наоружања прибављеног на рачун расподељених друштвених производа. Међутим, меропах је и те како учествовао у наоружању феудалне војске. Он је својим радом као саставном делатношћу за рачун феудалаца, мање или више, стварао материјалне услове за набавку или израду оружја.

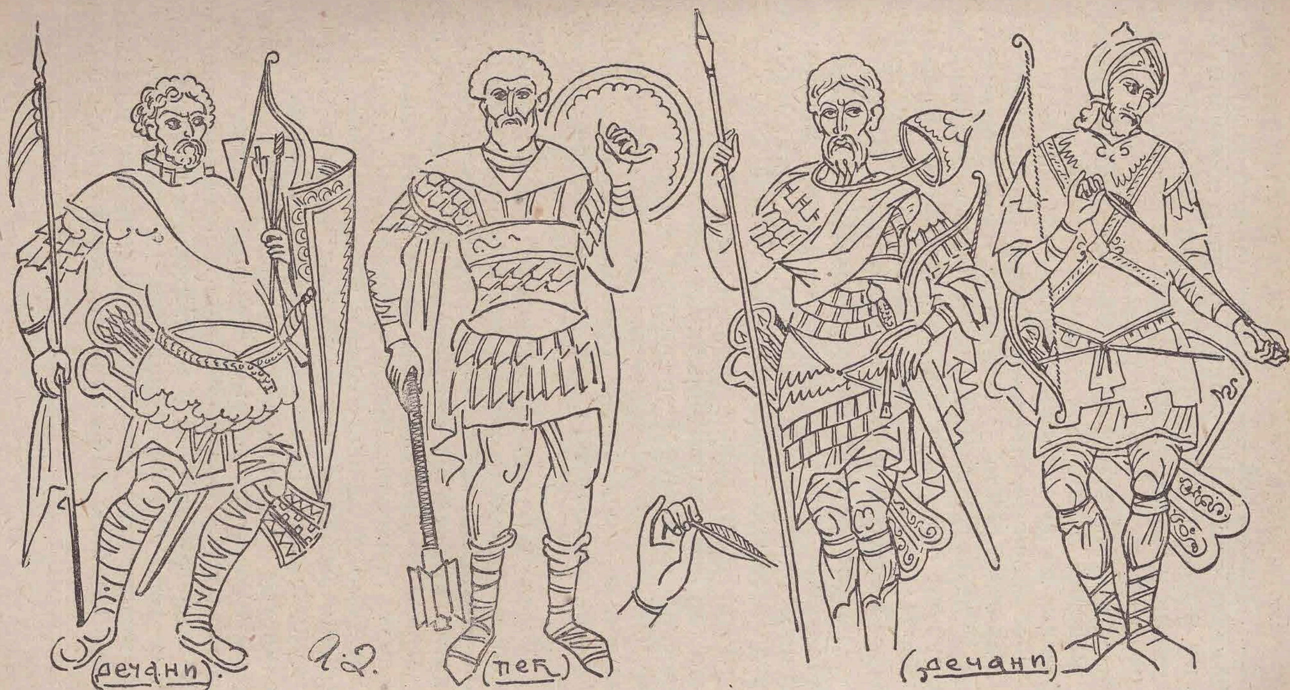
Касније (XIV век) се уводи натурална и новчана рента, што је одраз развијених производних снага и феудалних односа. Док је меропах раније морао да обради одређену површину или да преко 100 дана у години ради за рачун властелина, он сад даје у натури или новцу одређену количину за једну годину. Меропху се овим омогућава да распореди радно време према својој жељи и уколико има вишка производа да

га слободно раздели, а властелин није морао да га надзирава стално као раније. Натурална и новчана рента је прогресивна појава у односу на радну. Она се одразила нарочито на побољшање наоружања властелинске војске, јер су за добијени новац могли да набављају и боље оружје. Али, она није много побољшала положај меропха, јер се његов живот и даље развијао у знаку крајње беде. Властелин намеће такве обавезе у натури или новцу које су често гутале не само вишак производа меропха, већ и део потребан за издржавање њега и његове породице.

Иако произвођачи — меропси нису имали материјалних услова за наоружање, они су се понекад удруживали и борили против феудалних обавеза. Ови социјални покрети експлоатисане масе нису попримали форму великих устанака, па су зато брзо угушивани.

На нижој друштвеној лествици налазили су се отроци-робови, који су били послуга феудалаца или су обрађивали земљу. Отроци нису били робови са оним друштвеним положајем у робовласничком друштвеном систему. Сада властелин није био апсолутни господар роба. Душанов законик прави нека ограничења у том погледу. Они се више не могу давати у мираз, тј. не могу се изједначити с оруђима. „А што властела имају отроке (робове), нека су им у наследство и њиховој деци у наследство вечно; само се отроке (робове) у мираз давати не може". Робови који су били употребљавани за кућне потребе као послуга, кувари итд. нису ступали у војску. Било је робова који су употребљавани за обраду земље. То је друга врста робова. Они постепено добијају положај зависног сељака. „Отроци и меропси који седе заједно у једном селу, всака плаћа која приходи, да плаћају сви заједно на људи; како плату плаћају и работу работају тако-зи и земљу да држе". Ови отроци не ступају у војску сем у крајњем случају — када се диже све што може носити оружје. Они се ни у неким другим правима нису изједначавали са меропсима. „И кто невољан дође на двор царев, да се всакоме учини правда, овсен отрока властеоскога".

Власи су раније претстављали засебан етнички елемент али услед словенске асимилације губе ту особину и претварају се у сељане — сточаре. Ови сточари

Ратници XIV века — фреска

нису били ослобођени војске, али су у њу ступали само једним делом, док би други део остајао за чување властеоског стада. Најчешће су употребљавани за комору и преносили су ствари властелина. Они који су узимани у војску имали су извесне повластице, али су у суштини били зависни као и они који су остајали код стада. У влашком закону Светостефанске хрисовуље се наводи: „И кто јест војник и не име тражити влне црковне, да даје от себе окроју. — И војник и челатор да носе сиреније с планине. Војник да пасе пастухе и у зло време и војник и челатор да греде к овцами“. Војник је имао делимично лакши посао и био више везан за чување оних грла која су се могла непосредно употребити у рату. И тадашњи закон је војника — Влаха, сматрао нешто вишим него челатора — Влаха.

Одреди који су се формирали на феудима нису имали неки устаљени састав — јачину. Бројно стање војника једног одреда зависило је од обима и богатства феуда и од компликованости насталог сукоба.

Разноврсно бројно стање одреда феудалне војске било је битна карактеристика њеног организационог, односно, формациског устројства. Ниједном властелину није било прецизирано колико бројно стање треба да има његов одред. Према томе, оквир одреда није био број војника и оружја, већ економски и територијални оквир.

Услед територијалне поделе један властелин је могао имати бројно јачи, а други бројно слабији одред и сл. Капацитет мобилизације војника на једном феуду зависио је од броја становника, богатства материјала потребног за наоружање и развијености занатства — нарочито ковачког. Поједина властелинства су имала велике поседе са много села и кућа. Примера ради навешћемо „дечанско властелинство“ које Ст. Новаковић описује овако: „По моме је бројању у дечанском властелинству по последњем попису било осим другога имања 40 села (узимајући са селима заједно и засеоке) и девет катуна Влаха. Из пописа ја сам одвојио 2.097 кућа меропха заједно с мајсторима и поповима, чему кад се дода 69 кућа сокалника (људи који су имали неке повластице), онда излази да је ратара у свем властелинству било 2.166 кућа. На тај број долазе Власи.

Ратници XIV века — фреска

Из њиховог списка излази 266 кућа или породице што с оним горњим чини 2.432 куће као број становништва у властелинству дечанскоме. Према томе на сваких осам кућа ратарских излазила би једна пастирска". Властелин који је имао обиман посед, сличан овоме дечанском, обично је спадао у владаочеве достојанственике и истовремено претстављао главног претендента за заузимање централне власти или извојевање што независнијег положаја. Из њихових кругова су биране личности за виша војна звања, као војводе и велике војводе. Велможе (велика властела) су, према томе, претстављали један мали број уздигнуте властеле. уствари горњи слој феудалаца, који су имали најпространије поседе. Називани су велика властела или, у војсци, војводе стегоноше.

На оволико великом феуду могао се мобилисати за ратне сврхе велики број људи. Ако би узели, приближно, из сваке куће по једног војника онда би број овог одреда феудалне војске износио преко две хиљаде. Међутим, редак је био случај да су меропси у већем броју били позвани под оружје. Прво, због тога што степен производних снага није био толико уздигнут да је омогућавао прибављање масовног наоружања, а друго, што се властелину исплатило много више да држи меропхе, отроке и Влахе, ради обраде земљишта и чувања стоке, него да их шаље у борбу. Услед честих ратова властелин није смео оставити имање без извесног броја кметова, јер би у противном његови извори богатства пресушили. Властелин је позивао у свој одред само један део себара и то бирајући их по физичкој издржљивости, спретности и по оданости. Такви себри се нису кретали на коњу, а добијали су споредне — пешачке дужности, које су иначе презирали коњаници.

Ниже старешине од војводе нису директно познате, али свакако да су војводе (велика властела) имале под својом командом малу властелу најчешће као потчињене старешине. Сва окрутност и безобзирност властелина која је потицала из његове класне супериорности, нашла је своју форму примене у феудалној војсци. Властелин је имао најтеже наоружање и односио се веома осорно и немилосрдно према потчињеним. Он је помоћу „доброг коња и оружја" не само ратовао, већ

обезбеђивао свој класни положај, вршио оно што Маркс назива „ванекономска принуда". Зато је обест властелина узимала велике размере, а себар није смео ни једном речју пружити отпор. У противном, према таквима се и законски поступало оштро. Колико је далеко ишла та незаштићеност подређене класе и какво је оружано насиље вршено над њом истакао је јасно Енгелс: „Омиљени спорт витезова — од главе до пете окованих гвожђем — био је појединачно упадање на коњу у ову незаштићену гомилу која је без икаквих сметњи уништавана."

Властелин је био најјача оружана снага на својим поседима. Но, он је у мирном периоду био и једина оружана снага на свом феуду, јер су кметови били превише заузети око обрађивања земље и прикупљања тзв. преткапиталистичке ренте. „Иоле знатнији човек — каже К. Јиречек — није се могао замислити без пратње. Углед појединих великаша зависио је од броја и опреме његових пратилаца, који су га пратили пешке или на коњу".

Властела је слободно време највише користила за разне забаве и лов. Важно место заузимале су и разне „витешке игре, које су — како наставља К. Јиречек — биле најважнија форма претспреме за вештину борења . . . У Приштини, сваке године приређивала се нека врста гађања прстена на једном празном простору изван места, унаоколо кога беше неколико колеба од сламе. Коњаници су долазили у пуној опреми с буздованом, мачем, луком и стрелом, те би онда јурили на коњу с испруженим копљем, да би скинули рукавицу која је висила на једној мотци".

Властелин је обично споро изводио прикупљање људства на свом поседу. То је било условљено не само слабим путевима, већ и начином сакупљања. Требало је припремити храну за људе и коње, њихову опрему, одећу итд. Немамо директних података о времену трајања тог прикупљања, а ако би се ослонили на народне песме не би имали реалну претставу. Из њих можемо видети само то да је постојало схватање веома дугог рока за извођење мобилизације. Када је Стеван пошао на „Михајла краља Бугарскога" поручио је једном властелину да спреми тридесет делија „за три годинице".

Свакако да је у питању хипербола рока, али уобичајеност код суседне — византиске војске да одређује месец дана за окупљање војске вероватно приближније одговара и нашим приликама.

Властеличићи су имали такође своје војне обавезе. Сваки од њих је био обавезан да се укључи у војску индивидуално или да поведе са собом неколико војника, што је зависило од његовог богатства. Властеличићи су имали много мање поседе него властела. У Рашкој су се ослањали на поседе, а у Зети више на стоку. Процес диференцијације стално се одвијао. Неки од њих су сиромашили, а неки су повећавали своје поседе да су се по њима могли једначити са властелом. Имућних властеличића био је мањи број. Но у појединим историским и правним документима наилазимо на њих. Тако у једној повељи цар Душан потврђује баштину једном властеличићу 28 маја 1350 године. „И благоизволи царство ми записати влестиличићу деспотову Иванку Пробиштовићу што си је купио земљу у Штипу у граду и сазидао на њој цркву . . . што си је купио изван града земљу и винограде, увек градску земљу од грађана, такође и врт си је купио и њиве, . . . и што си је приложио своје отроке цркви . . .“ Ови властеличићи, који су се по својим поседима изједначили са властелом, имали су у односу на војску сличне обавезе као и властелин. Били су непосредно везани за своју службу и стављали се на располагање, али заједно и на челу са одредом прикупљеним са својих поседа. Самим тим што је властеличић могао наоружати већи број војника, стицао је право да самостално наступа и да буде непосредни командант свога одреда. Али, властеличићи су са властелом углавном били изједначени само у погледу неких права. Тако је у појединим повељама, као и коначно у Душановом законику њиме гарантовано право слободе поседа, куповине, продаје итд. „Властела и властеличићи, иже се обретају у државе царства ми, Србије и Грци што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовуљи и држе до сијега — зи сабора, баштине да су тврде“.

У највећем броју случајева, међутим, теоретско војно-функционално изједначење властеле и власте-

личића практично није значило ништа. Властеличићи су потпадали под утицај властеле, као што је и мала властела била под утицајем виших — велможа услед своје економске немоћи. Највише је било властеличића који су имали као баштину какво мало имање или село, па су се једва могли појединачно опремити комплетним оружјем потребним за коњаника. Али и поред свега не наилази се на пример колективне опреме, наиме да се два-три властеличића удруже и опреме једног како је било код неких других ратника сличног социјалног степена — у другим државама. Исто такву личну војну обавезу односно обавезу ступања у рат када владар нареди имала је и мала властела. Али, док је код властеличића најчешћи случај био да се сами, тј. без одреда јаве на месту прикупљања војске, дотле је мала властела водила са собом, макар и мали одред. Властеличићи, мала властела и велможе (велика властела) уствари су слојеви повлашћене једне исте класе, али ова два задња слоја била су изнад властеличића. Њихова се различитост у погледу социјалног положаја одразила на положај у војсци. Властеличићи су на тај начин били још нижег ранга него мала влестела, који су били уствари нижи ступањ из оквира феудалаца као класе. Такав друштвени положај према степеницама: властеличић, мала властела и велика властела — морао је да услови аналогно старешинско степеновање у војсци.

Властеличићи нису потпадали само под утицај властеле, већ под утицај и зависност црквених поглавара, који су им често давали поједине поседе. Услед тога су они према цркви имали извесне обавезе. Најкарактеристичнија обавеза била је оружана заштита црквених поседа. Видећемо доцније да се на црквеним поседима није вршила војна мобилизација, јер њихови људи нису ишли у ратне походе. Али је војна служба за властеличиће укључене на црквеном поседу била обавезна и они су ступали у борбу против непријатеља који би угрожавао црквене поседе. Формациски изглед оваквих одреда на црквеним поседима, а под командом властеличића, био је сличан формациском изгледу оних војних одреда који су стављени под команду властелина са самосталним поседом или мањих најамних

одреда. Њихова употреба је, међутим, била различита. Ови одреди нису учествовали у склопу читаве феудалне војске, а за рачун владара, већ су служили за локалну употребу. Тамо где би се појавиле пљачке и упади непријатеља деловали би ови одреди. Њих су највише организовали у оним крајевима где су се црквена имања налазила близу пограничне зоне, или, пак, у унутрашњости где су избијали чешће немири и организована крађа богатих црквених добара.

Манастири су заштићивани кулама и високим зидовима званим — пирг. На тај начин се осигуравала црквена свита од својих непријатеља који нису били малобројни, јер положај кметова није био много бољи на црквеном имању иако су они били ослобођени обавеза према владару. Црква се брзо богатила на рачун вишка рада кметова. Та су богатства привлачила пажњу многих. Зато није био редак случај напада искључиво на манастире или цркве. Услед тога имамо у неким манастирима појаву најамника у оквиру манастирског добра. Ови су били оформљени са задатком да штите манастирска добра. „И после овога опет давши друго много злато и из места ван Свете Горе скупи велику множину изабраних људи, и њих уведе к себи у манастир са њиховим оружјем, да се боре са оном трипут већом проклетом јереси". Такви најамни одреди, који су исплаћивани од манастирског новца, налазили би се иза манастирских зидина или патролирали по имању вршећи сталну војну службу. Постојање најамних одреда на појединим манастирским имањима говори о озбиљној појави упада на тим имањима, која су се тешко бранила. Зато је увек, истовремено када је манастир зидан, подизан дебели и чврсти зид који је служио као одбранбено средство. „Около тога светога места сазида град са великом тврђавом, због налазеће опасности безбожних гусара".

Какав је био однос црквених феуда према војсци? Црква је била највећи и најбогатији поседник. Она је, према томе, била важан економски чинилац. На њеним поседима се налазио велики број људи који су се могли употребити у рату. Исто тако, на црквеним поседима је било материјалних услова за производњу оружја. Али, и поред свега, црква је била ослобођена војних

обавеза. Са њених поседа није наоружаван ниједан војник да ратује за рачун владара. Скоро у свим повељама где се помињу повластице манастирима, а оне су прилично велике, у њиховом склопу се подвлачи ослобођење од војне обавезе. Тако краљ Милутин приликом обнове манастира Св. Ђорђа близу Скопља, истиче: „И коме се од стране мога краљевства буде дала на управу Полошка жупа Речанине не сме терати на никакав кулук, *не узимати их у војску,* тврђаве да не подижу нити да их чувају, винограде да не копају, гласове да не преносе нити кога да преносе нити поруке да носе. И да у село Речицу не сме нико ући ни властелин мога краљевства ни властелин који управља самом том жупом, нити да узимају какав доходак ни мали ни велики, ни севаст ни прахтор, ни кнез, ни посар, нити од винограда, ни од села ни од трговине, ни камата, ни митате, ни из живинарника, ни паса, ни димнице, ни од волова . . . и царину да не плаћају . . . нити глобу . . .“ Са своје стране црквени великодостојници су идејно подржавали владаре. На тој бази је свештенство развијало пропаганду и мобилизацију феудалне војске да би се ова борила против оних који су се усудили „носити злом мишљу против благочастивога“. Ова улога цркве у погледу ојачања положаја врховног команданта могла би са назвати у извесном погледу позитивном, јер је то био крупан политички допринос ка консолидовању централне власти и спречавању властелинске сепарације. Али, лепим речима није се могло сакрити окрутно насиље и од стране владара и од стране властеле, које се углавном сваљивало на себре, а које је црква у потпуности подупирала, а на својим поседима спроводила не мању експлоатацију.

У војсци није постојао неки посебан црквени орган. Приликом ратних похода свештеници и трговци су ишли позади војске. Али то не значи да црква није нашла начина за спровођење свог утицаја. Читав црквени апарат је био постављен (ван војске) тако да је његова структура и делатност имала да реализује централистичке тежње у односу на властелу и експлоататорске у односу на себре. Владари су са своје стране помагали цркву и тако заједнички ступали у борбу за очување повлашћених феудалних положаја. „Био је

скоро редован случај — каже др Никола Вучо — да су српски архиепископи, епископи и игумани најбогатијих манастира били чланови владалачких породица". Зато је војсци наређивано да се пажљиво односи према црквеним добрима. Предузимане су најдрастичније мере према онима који би дирали црквене ствари. Потврда за то је и Душанов законик, где у чл. 130 стоји: „Црков кто обори на војсце да се убије или обеси". Због тога што је прописан посебан члан за понашање војске према цркви и што се односи само „на војсце", могло би се претпоставити да су наоружани људи користили тај момент бављења под оружјем и отимали црквама богата имања. Да није било таквих случајева највероватније је да се не би ништа помињало у вези тога у Душановом законику, где је то забележено као званична противмера. Свештенству је био интерес да се ојача централна власт како би њихови поседи били заштићени од кметова. Исто тако и владари су били заинтересовани за положај цркве, јер им је требало идеолошко оправдање њихове власти које су налазили у теолошким начелима. Црква је много послужила владаоцу у борби против сепаратизма. Зато је она даривана и заштићавана од стране владаоца.

Црквени великодостојници нису помагали војску ни у људству ни у наоружању, но то опет не значи да они нису имали утицаја на њу. Напротив, у складу са економским преимућствима и учествујући веома активно у државним пословима, као најближи сарадници владара, они су вршили веома снажан утицај на њу. Према томе, они су били једни од оних саветника владара када се одлучивало о рату или миру, о употреби војске, или, још више, о идејном оправдању овог или оног ратног похода.

Свештенство је, међутим, и против своје жеље, са својим поседима и њиховим правом ослобођења од војних обавеза умногоме утицало на слабљење владареве војне моћи. Сва оруђа за производњу и предмети рада били су употребљени за увећање раскоши црквене хијерархије, а међу њима и многа која су могла производити оружје. Људска резерва је такође умањивана. Колико се негативно одразио такав положај

цркве на јачину војске најјасније се може видети из прегледа црквених поседа феудалне државе, који се могу сматрати пасивним у односу на опрему и попуну немањићке војске.

Овакав положај цркве наводи нас да донесемо закључке који иду у прилог оних тврдњи, а и историских тачности — да је феудална војска била по броју прилично мала, и да отпадају сви наводи који при појединим биткама истичу високе цифре учесника — војника. Могло би се рећи да истицање великог броја војника у погледу попуне феудалне војске значи измишљање базирано на нагађањима или намерно истицање многобројности како би се ублажила разна класна ограничења, привилегије цркве, немоћ централног владара и слабости феудалног друштвеног поретка.

Пронијарски одреди

У склопу феудалне војске Немањића налазили су се и војници који су се опремали за рат на пронијама. Проније су врста земљишног поседа на чијем се челу налазио властелин — пронијар. Најранија пронија се помиње за време краља Милутина у повељи манастиру св. Ђорђа код Скопља 1330 године.

Владари, а касније и властела, су давали имања појединцима који су се истицали храброшћу и оданошћу у рату или привржепошћу и активним радом у миру. Та имања су потицала из новоосвојених крајева или власништва нелојалних или одметника. Пронијари, за разлику од властеле „баштиника“, нису могли слободно располагати са поклоњеним имањем. Пронијар је „имао само право плодоуживања“.

Самим тим што је добијао поседе од владара, пронијар је стицао и посебну обавезу према њему. Наиме, он је био дужан да оружано опремљен и на коњу помаже владара било да се ради о спољњем или унутра-

шњем непријатељу. Тако је пронијар проводио скоро читав живот као војни племић. Он није смео да отуђи своју пронију, јер са њом није располагао ни у ком погледу сем што је лично користио. Владалац је имао право било када да му одузме поседе, па је услед тога пронијар био веома подложан владару. Губио је своје право уживања поседа онда када би престао са својом војном службом. Услед тога су они обично служили читавог живота у војсци, а после смрти њихова права су наслеђивали њихови синови са истим обавезама, уколико су испуњавали услове за војну службу.

Начин експлоатације био је сличан на пронији и баштини. Нису се само на пронијама развили феудални односи и није само тамо ницала феудална војска. Такво посматрање је једнострано. Суштински није било неке разлике у положају између меропха на пронији и оних на баштини. Одредбе истакнуте у Душановом законику у односу на проније отприлике су важиле и за баштине. „Меропхом закон по всој земљи. У недеље да работају два дни пронијару, и да му дава у године перперу цареву, и заманицом да му сена коси дан један и виноград дан један, а кто не има виноград, а они да му работају ине работе дан. И што уработа меропх, то-зи све да стежи, а ино през закон, ништа да му се не узме“. Меропси су били приближно једнако експлоатисани и на пронијама и на баштинама. Њихов зависан положај је и тамо утемељен. Али форма својине на поседима била је делимично друкчија. То се, у складу са тим, одразило на неке елементе војске. На пронијама је мобилизација лакше и брже извођена. Пронијари су имали војну обавезу, која је проистицала из зависнијег карактера својине поседа — проније. Пронијари су били коњаници, а када се радило о онима који су имали обимну пронију, са собом су водили по неколико ратника. Ови задњи пронијари су били и војне старешине, али са нижим командним функцијама.

У Немањићкој држави је постојао, поред властелина — власника поседа у унутрашњости и властелин-власник поседа на граници. Властелин-крајишник који је имао поседе у граничним областима командовао је одредом који је имао непосредан и основни задатак —

Ратници на одмору

заштита границе. Њима је био постављен веома строги захтев да спречавају упадање и пљачкање земље од стране спољних непријатеља. Ако би неко ушао у земљу, извршио пљачку и успео да побегне, крајишници су сносили пуну одговорност и у целини надокнађивали материјалну штету. Тако у Душановом законику чл. 143 стоји: „Властеле крајишници, која војска туђа греде и плени земљу цареву, тере пређе опет през њих земљу, ти-зи властеле все да плате през којих пређе државу". Услед овако велике одговорности крајишници су водили рачуна да се у њиховим одредима развије будност и бојна готовост, и то што константније, јер опасности такве природе нису биле ретке. Властела — крајишници су организовали сталну стражарску службу од својих људи и средстава. Због тога су граничне зоне, нарочито оне угрожене, биле начичкане стражама.

Крајишници су сносили одговорност нарочито онда када непријатељ побегне са пленом. Тада су они надокнађивали седмоструко штету коју би учинио „гусар" (наоружани човек који је пресретао на путу и пљачкао). „И ако се обрете гусар одсад пред државу крајишника и плени где годе, и опет се врати са пленом, да плати краишник само — седмо".

На границама су крајишници, поред обезбеђења, имали и задатак да задрже и истовремено јаве непосредно врховном команданту о наступању непријатеља. Такви извештачи су били поверљиви војници свога команданта, на чију се тачност извештаја могло ослонити. Тако је цар Душан примио поклисаре који су га известили да су Мађари прешли Дунав и, ослањајући се на то, позвао „своје великоимените велможе, учинио са њима саветовање, и утврдио богоразумним својим речима, да се никако не уклоне такве победе многих народа".

У граничним градовима цар Душан је остављао и посебне посаде ради обезбеђења од непријатељског освајања. Такве посаде су биле извесно време под оружјем и услед тога делимично личиле на стајаћу војску. Стални боравак у граничним и утврђеним градовима био је известан изузетак што се може довести

Ратници на одмору — фреска из XIV века — Грачаница

(Народни музеј, Београд)

у везу са значајем утврђења, јер када би она пала у руке непријатеља обично се предавала и читава област. Тако је Душан у малом граду Беру био оставио (1350) градску посаду од 1.500 коњаника и један мањи најамни одред.

Организација командовања

Владар, који је имао и читаву територију своје државе на располагању и право да додељује њене делове коме хоће и који је у политичком погледу био (како их обично називају писци из доба Немањића) „самодржац“, налазио се на врху војне хијерархије и био врховни командант целокупних оружаних снага своје државе. На основу његовог наређења вршена је мобилизација војске, концентрација и извођење операције. Њему су биле потчињене све више старешине у војсци, а затим ниже, по вертикалној линији командовања, која је инволвирала феудалну верност и потчињеност нижих према вишим старешинама, односно вазала према сизеренима, међу којима је владар био врховни сизерен.

Од командантове способности и умешности умногоме је зависио успех војске у рату и њена организациона чврстина. Додуше, морамо напоменути да он није био у стању да постигне нешто ван оквира могућности које су у крајњој линији зависиле од општих закона развитка базираних на достигнутом степену производних снага и друштвених односа. Енгелс је подвукао да су тек нова техничка средства омогућила способним генералима да праве нове генијалне комбинације. Али ако хоћемо да сагледамо конкретни облик примене тих закона, односно индивидуалну физиономију историског факта, онда је јасно да се врховни командант појављује као најважнији, онај који законске могућности претвара у стварност — у дело. Могле су постојати исте могућности, а да резултати због умешнот или неу-

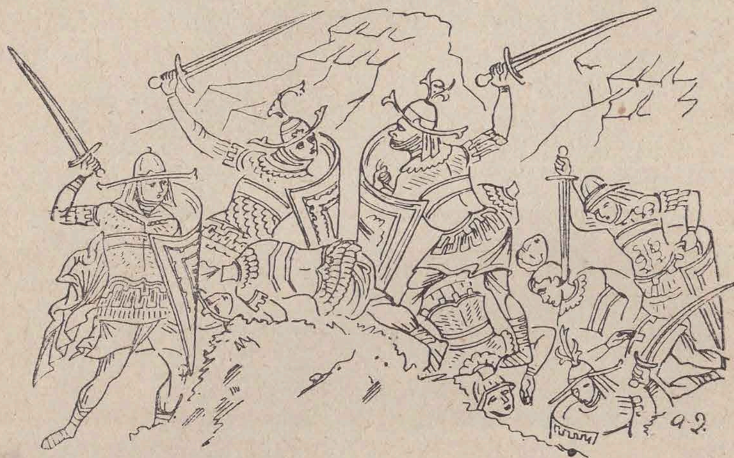
мешног командовања буду различити. За потврду овога навешћемо пример Драгутина и Милутина, који су живели у истом времену. Драгутин је чак имао ту предност што је раније дошао на престо. Но, ипак је постигао далеко мање успеха. Он не само што није знао да оцени друштвене снаге на које би се ослонио и

Заробљавање непријатељског старешине — фреска
(Народни музеј, Београд)

што је водио једну нескрупулозну политику, већ је био недорастао да води и мањи одред у ситније оружане акције, а поготово војску у битке. Не познавајући ни најосновнија начела тадашње тактике и стратегије, скоро редовно је побеђиван. Није знао за одлучна нападна дејства и показао се малодушан у командовању.

Брзо га је захватала паника, што је неминовно произлазило из његове склоности да се заклања за друге, из кукавичлука и неимања оригиналних идеја, сем оних које су га укључивале у такве струје које су ишле на штету државе, било да су потицале из земље или ван граница. Васпитан још од детињства у религиозном духу био је прави аскета, неспособан за шире планове и видике. Небитни поводи могли су да утичу и да изазову велике промене код њега. Када је јахао са властелом (1282) пао је са коња и то је био повод да се

Борба тешке пешадије — фреска у Лескову — 1341 год.

одрекне престола. Милутин му је био сушта супротност. Одлучан и вешт у командовању, ни у најкритичнијим моментима није клонуо духом. Зато се одржао на положају врховног команданта до краја живота и извојевао низ победа о којима ће бити речи касније.

Висок степен војне организације датира још од Немање, који је командовао преко низа степена војних старешина. Њему најближе потчињене старешине биле су велможе, односно војводе које су имале под својом командом одреде из више жупа. Управљачи тако великих области звали су се и кнежеви, као што су то била браћа Немањина.

Само крупни феудалци могли су бити војводе. Они су имали приближно једнак ранг, сем што се један између њих истицао као велики војвода. Њему је врховни командант могао поверити општу команду над војском у рату, преносећи на њега сва наредбодавачка права, као и право да казни сваког ко не би извршио наређење великог војводе, као да се ради о неизвршењу владаревог наређења.

О јачини снага којима је командовао војвода тешко је рећи. Војвода Новак Гребострек је 1314 године у својству великог војводе командовао са 2.000 коњаника. Познати војсковођа Хреља имао је под командом, 1341 године, 1.000 војника распоређених у три града. Ни један од ових бројева не може се узети као нивелисан и стагнантно фиксиран, поготово овај задњи, јер су у градовима постављени мањи делови.

У процесу феудализације војводе су заузимале све важнију улогу, па је владар питање рата или мира решавао у њиховом присуству. То истицање функције војводе види се и по неким спољним знацима.

Није сва властела имала звање стегоноше, већ су то били појединци (који су се звали војводе стегоноше), који су обезбеђивали ношење стега на челу одреда којима су командовали.

Властелин је био дужан да при првом сусрету са владарем сјаше са коња и да га пољуби у груди. При другом сусрету остајали су оба на коњу. Цар Душан је покушао да уведе опхођење старешина према њему онако како је било уобичајено у Византији, наиме да га љубе у колено.

Војвода, уколико није био заменик врховног команданта у рату, командовао је војском окупљеном из једне области или града и појединим жупом. Међутим, велики војвода је био уствари велики племић, који се због економске премоћи издвојио из круга властеле. Ако бисмо покушали да приближно фиксирамо његову командну улогу, можда не би много погрешили када кажемо да је војвода командовао групом одреда, којих је било онолико колико је било жупа у његовом домену.

Командант војске прикупљене из једне жупе формирао је свој одред од баштиничких или пронијарских

људи односно са баштине или проније. Најниже старешине су биле свакако из редова пронијара и властеличића. У такве одреде којима је командовао властелин, односно војвода, морали су бити укључени и слободни сељаци — баштиници, јер су били подређени властели или владару. Али, њихова је улога ишчезла већ у доба цара Душана, јер су услед класне издиференцираности били претворени у неку врсту себра.

Доментијан и Теодосије наводе да су у доба Немање, поред војвода, постојали тисућници, сатници, петидесетници и десетници, што би значило војне старешине, који су командовали јединицама од 1.000, 100, 50 и 10 војника.

Овакве старешине се не помињу касније у доба Немањића, што свакако наводи на закључак да их није било према „формацији". Феудални односи су продирали у све поре друштвеног живота разбијајући све старо — претфеудално, па је према томе битно измењена „формација" војске. Властелинском и најамничком војском командовао је врховни командант на чије су „ратне планове" и стратегиске идеје утицале војводе преко својих сабора, али то није био обавезан узус. Врховни командант је могао донети одлуке стратегиског значаја и без војвода. Када се радило о веома значајној ратној тајни владар је сазивао сасвим уски круг одабране властеле.

Војна „обука"

У доба Немањића властела је већ била израсла у феудалну класу и поставила се насупрот сточарима, меропсима, сокалницима, отроцима и занатлијама. Ови други су производили за рачун властеле и омогућили јој да се бави свим осталим само не физичким радом у процесу производње. Читав посао властеле у том погледу сводио се уствари на бригу како ће што потпуније да искористе рад зависних људи и себи обезбеде што раскошније задовољење сопствених

потреба. Други и коначни посао био је припремање за рат и учествовање у њему за рачун врховног сизерена.

Ослобођена тако од физичког рада, властела је имала довољно времена за личне разоноде, међу којима је видно место заузимало и вежбање у руковању разним врстама оружја.

Ова вежбања су имала класно-политичко обележје, јер су имала за циљ да властелу оспособе као веште ратнике, који ће успешно бранити интересе владајуће класе. Од властелина се тражило да буде не само храбар и одан, већ и покоран према сизерену, а окрутан према себрима. Будући властелин је морао још као дечак да почне са „обуком“ и да научи јахање, пливање, мачевање, бацање копља, буздована, гађање стрелом и лов. Вежбе за употребу оружја биле су више обичајна обавеза која је поникла већ са појавом феудализма, јер је, према речима Енгелса, и сам феудални државни систем по пореклу војна организација.

У доба Немањића било је мало села или градова, нарочито оних ближе мору, у којима се не би бар једанпут годишње прикупљали такмичари — стрелари и надметали у гађању из стрела или самострела. Не зна се да ли су победници добијали какве поклоне или похвале, сем уколико бисмо поверовали народној песми, да су поклањани дарови, коњи, оружје итд., нарочито онима који би кроз прстен погодили јабуку постављену на врху копља. Други начин вежбања са стрелама, где се истовремено могао оценити степен увежбаности стрелаца, био је лов. Властелин је ишао у лов праћен већим бројем људи који су морали хајкањем да натерају дивље животиње на оно место где би их он сачекивао својом стрелом, обично на излазу из какве шуме или кланца.

Игре са мачевима биле су најпознатије у Македонији. Са мачем су извођене разне фигуре уз ритам музике (бубњеви и гајде) и у покрету. Ишли су из места у место и приказивали складност и умешност у баратању мачем, где је сваки имао у скупном извођењу (обично је у групи било по 20—30 младића) своју улогу. Такве групе су знале узгредно извршити и по које насиље, а ако би се среле са другом групом долазило је до праве борбе.

Из каснијих извора (XV век) сазнаје се да је постојало место одређено за коњске трке, оно што данас називамо хиподром, а које се тада звало потечиште. На потечишту се оцењивала брзина коња, способност да прескаче препоне и увежбаност коњаника да из трка погоди мету копљем. О томе какве су код нас у Средњем веку изгледале те препоне нема се података, а народна песма, рецимо, Душану приписује да је могао да прескочи три коња на којима су била три мача вертикално постављена.

Врховни сизерен организовао је сличне турнире који су се одигравали у његовом присуству. На њима су узимали учешћа чланови двора, као и друга властела. Да би дао више потстицаја у развијању ратоборности, владар је лично предавао победиоцима поклоне и свечано им честитао на гозбама, које су редовно приређиване као обавезни епилог.

Међутим, властела је изводила и такве „вежбе“ које нису ишле у прилог јачања централне власти и реда у земљи. Тешко је могао проћи какав већи трговачки караван, а да није био нападнут или над њим вршено насиље да плати у новцу или предметима зато што прелази преко овог или оног поседа. Слични препади у циљу пљачке и отимачине вршени су на дворовима, замцима, имањима итд. То није атавистичка побуда, већ својство племства које произилази из њихове расцепканости и тежње да приграбе што више туђег богатства.

Наоружање

Још раније смо видели да се најважнија обавеза сваког феудалца према свом владару састојала у томе да „војску војују по закону“. Под тим се подразумевало да феудалци обезбеде за свог главног команданта не само неколико ратника, према величини свога поседа, већ и њихово наоружање. Услед тога је на сваком феуду било неколико људи који су правили

оружје. Феудални посед је и иначе био врста затворене економске јединице на којој се производило све што је било потребно појединцу и кући. Према томе, постојале су и разне врсте заната, али примарност је задржавао ковачки. Ако прелистамо наше средњовековне повеље видећемо да се најчешће помињу ковачи. На неким феудима, обично на већим, постојала су и читава посебна насеља ковача. Колико су та занимања била изразита у ондашњим друштвеним приликама, види се по томе што су многа насеља или братства према томе добила своје називе који су се до данас сачували. (Мачаревић, Ковачевић, итд.)

Ковачки занат је био уско везан како за пољопривреду, тако и за производњу оружја. У његовом оквиру се врши и ужа специјализација у односу на врсту производа и људе. Једни су правили поједина занатска оруђа и звали се ковачи алатници, други оруђа за производњу, а неки, пак, разне врсте оружја. Најпопуларнији су били они који су правили оружје. Истовремено, њихов живот је био скопчан са највише опасности. Феудалац је гледао до ситнице да ли му је мач лепо и чврсто скован, па ако није у свему урађено према његовој жељи ковач је страдао. Нешто услед тежње за већом зарадом, а нешто услед страха, они су веома брижљиво правили оружје, због чега су сматрани за највештије занатлије. То је условило да је међу ковачима вршена диференцијација, јер прављење оружја није поверавано свакоме ковачу.

Израђивачима оружја није било лако и због тога што су у то време били ниски технички услови рада. Начин производње оружја био је веома примитиван, а то се види и према оруђима за производњу, која се тада састоје од ручног чекића, простих клешта, итд. Према речима Лењина, у доба феудализма уопште било је „крајње ниско и шаблонизирано стање технике". И гвожђе као сировина било је компликован проблем за њих, јер се није налазило у елементарном стању, па га је требало топити. То је све ограничавало ширу производњу и разноврсност наоружања, али, што је интересантно, оно што су правили тадашњи ковачи било је заиста квалитетно добро и толико укусно у естетском

погледу, да им се често дивимо и ми данас. То су били у своје време прави виртуози свога посла.

Колико је властела била заинтересована за занатство види се и по томе што је његово преношење с генерације на генерацију било законски регулисано. Ако је ковач имао синове један од њих морао је обавезно да изучи ону врсту заната какву је његов отац примењивао. Сем тога, властела је давала занатлијама извесне повластице. Они нису морали ићи на пољопривредне послове у оној мери као други произвођачи.

Занатлије постепено повећавају капацитет производње и не само да подмирују обавезе за феудалца, већ их и превазилазе. Самим тим они много доприносе да се разбије скученост и ограниченост која је била условљена самом природом феуда. Велики потстрек занатству дао је развој рударства. Поред сребра и олова добивало се гвожђе (Железник, Копаоник, Рогозна, Глухавица, Трстен) и бакар (Кучево, Кратово и Рудник).

Занатлије су дуго времена везане искључиво за феуд. Али постепено један добар део занатлија појављује се и у градовима, тако да су у XV веку неки од њих могли становати само у граду. Они нису сви одједанпут прекинули зависност од феудалаца, али у граду су постојали бољи услови да то постигну и да створе своје посебне организације. Градске занатлије у унутрашњости све више су се угледали на оне у приморским градовима.

У приморским и од Византије освојеним градовима занатство је било еснафски уређено. Њега је карактерисала не само еснафштина већ и ситничарство. Ова еснафштина и ситничарство, чиме је према речима Лењина, било прожето занатство иза зидова и ровова, доказује феудални карактер занатства, јер су занатлије удружени у еснафе, тј. у савез једне врсте или неколико сродних заната, имали средства за производњу као приватно власништво, и са њима су они сами производили.

Упоредо са развојем занатства, рударства и пољопривреде, развијало се и тржиште. Оно се најбрже развијало у богатим областима а првенствено у рударским. Тржиште је почело да служи као место где се

врши размена производа, а да би ова била и оружано заштићена подизана су поред њих утврђења, ровови и насипи, што се звало град. Град је био нека врста страже и ослонац одбране тржишта. Међутим, трг се све више попуњавао занатлијама и трговцима.

Ова нова подела рада, одвајање занатства од пољопривреде и развој трговине, много је утицало на побољшање наоружања војске. Сада је властелин могао да набавља оружје које се није правило искључиво на његовом феуду, већ тамо где су средства за производњу била савршенија. То се у доба Немањића односи нарочито на тешко наоружање.

Главни канал кроз који се појављивало оружје на тржишту био је широко развијена спољна трговина, и она је претстављала веома озбиљног такмаца уској унутрашњој трговини. Њу су обављали људи који су почели да се баве искључиво посредништвом између јевтине домаће и много скупље стране робе. То је новонастали слој — трговци, који су своју мрежу почели прилично брзо да проширују и учвршћују. Интересантно је да су трговце, и трговину уопште, тада помагали владаоци. Трговци су у то време значили елемент који је у себи носио клице борбе против феудалне ограничености и распарчаности. Они су били за јачу централну власт, за слободнију трговину и слободније кретање дугих каравана, који су служили као најважније транспортно средство од приморских градова ка унутрашњости и обрнуто. Трговци су у доба Немањића имали разноразне привилегије. Били су заштићени и оружано и законски. Таква заштита, нарочито страних трговаца, датира још од доба Немање. Најстарије и најшире трговачке везе су биле са Дубровником. Са Дубровником су успостављали трговачке везе чак и они владаоци који су ратовали против Дубровника. Тако је краљ Милутин обновио 1302 године трговачке везе са Дубровником после рата и чак дао повластице дубровачким трговцима. Они су могли да се крећу слободно кроз његову земљу „и да си ходе слободно по земљи и по трговима краљевства ми“. Њих, такође, није могао нико позивати у војску, нити њихове коње ма где употребљавати „И да не ходе на војску . . . И да им се коњи под ризницу не узимају“.

Сви следећи владаоци потврђују кроз уговоре сличне или дају и шире повластице, па је то чак и у Душановом законику формулисано. Ту се ишло до те мере да се и царинику ограничавало мешање у ствари страних трговаца. „Цариник царев да нест вољан забавити или задржати кога чловека да му купљу подаст у бесцење; вољно да проходи всаки по трговех и вољом да проходи всаки својом купљом". Колику су слободу кретања имали трговци види се и у чл. 121 Душановог законика: „Да нест вољан властелин ни мал ни велик, ни кто љубо, задржати и заручити своје људи или ине трговце да не греду на тргове цареве. Да греде всак свободно". У овој мери дозвољена слобода у феудалној држави Немањића постојала је ради тога што је ондашњим владарима, услед пораста производних снага и прихода са феуда, требало све више раскошних материја према чему се мерила моћ и њихов политички ауторитет. Исто тако, тадашњи владари су скоро једино са стране могли да набаве теже наоружање. Пошто су њихови приходи били велики то су и постојали основни фактори који су омогућавали набавку разног страног наоружања.

Трговина је била и оружано заштићена. У то време су постављане страже дуж читавог пута који је водио из Дубровника до појединих центара „И всаки гост, и трговци, и латинин да приходи ка првим стражама, са всем што има и носи, да га стража страже и предава са всем. Ако ли се згоди тере што изгуби, да јест пороти веровали чловеци: што реку душом, јер су изгубили с онем-зи поротници, то-зи да им плати кефалија и страже". Из овога се види да су трговци имали најјачу заштиту од стране владара, па су и они са своје стране желели учвршћење централне власти. У оружаној снази владара они су гледали најјаче средство против уобичајених препада и других незгода предузиманих од стране властеле против трговачких каравана. Али, самим тим што су трговци нудили разне врсте оружја, које је било доступно и оним феудалцима који су располагали одговарајућом новчаном вредношћу, они су омогућавали феудалцима да се наоружавају, што је значило индиректно помагање оне

силе која је била против централне власти и реметила нормалну трговину.

Оружје које су доносили страни трговци било је у центру пажње властеле и они су се наоружавали зависно од прихода са свога имања, што је било и један од елемената диференцијације између властеле. Оружје се продавало углавном на сајмовима, који су се одржавали неколико пута годишње, о празницима. Исплаћивало се претежно у новцу, али је био остао још увек исти начин исплате, где је коњ важио као еквивалентна вредност, с обзиром на његов значај у рату и миру. О тој трговини оружјем водило се веома рачуна и посебно се пазило да оно не продре са осталом робом у неку суседну државу. У односу на оружје био је постављен строги захтев према трговцима који су пролазили кроз ове крајеве с намером да га преносе у друге суседне државе и тамо према свом нахођењу продају. Цар Душан у вези с тим издаје чак и посебан члан, који се, иначе, налази у склопу повеље са повластицама дубровачких трговаца 1349 год. У 4 члану стоји: „Само оружје да не преносе: ни у Бугарску ни у Бесарабију, ни Мађарима ни у Босни, ни у Грчку нити коме другом ма у коју страну земљу, само у земљу мога царства и краљевства. Ако ли се ко нађе да преноси оружје у коју другу земљу, да му се све то оружје одузме“. Према овоме се види да оружје, за разлику од остале робе, није могло циркулисати по иначе слободном трговачком закону. Оно је издвајано из робно-новчаних односа, али не у том циљу да напусти њихове унутрашње законе, већ да се у расподели изврши извесна коректура.

Док су се из наших крајева извозили сточни производи: восак, мед, крзна, као и дрвена грађа за прављење бродова, која је по свом квалитету била надалеко чувена, дотле су увожени со, шећер, сапун, свилене тканине, и као, најважније, метални производи и лекови. Међу металним производима највидније место су заузимали делови наоружања оклопника, тј. тешко наоружаног коњаника који је имао на себи и на коњу заштиту од металних делова. Ови метални делови прављени су према облику оног дела човечјег или коњског тела, који је требало да штите. Тако је за

груди прављен посебан део оклопа, такозвани напршњак, а имао је за циљ да штити груди ратника. За леђа је прављен посебан део оклопа — налеђњак, који није био саливен са напршњаком ради лакшег покрета у борби. За рамена је прављен нараменњак, који је био одвојен. Ноге су штитили ченкели, врат коларији, доњи део главе — батбате, а за горњи део главе прављен је шлем. За руке су постојале оклопничке рукавице. Ови оклопи су морали да буду врло чврсти како би добро издржавали приликом удара нападним оружјем; због тога су и остали у употреби све до масовне појаве ватреног оружја. Поред осталог, оклопи су били и јако психолошко оружје: уливали су страх како својом непробојношћу, тако и својим сјајем. Намерно су прављени тако да својим сјајем, нарочито на сунцу, засењују очи ратника. То су истицали скоро сви историчари, нарочито савременици. У бици на Велбужду огроман страх код бугарских војника изазвао је одблесак оружја, а такође и на Косову Пољу, где су Лазареви оклопници највише пали Турцима у очи и били им главна брига. Овако сложено одбранбено оружје није се производило код нас и набављало се, углавном, из Млетака. Његова набавка је била веома тешка. Цар Душан је слао посебну мисију у Млетачку републику, да му се одобри набавка „оклопа и осталог оружја, управо целе оклопничке опреме за сто коњаника, и 500 панцира са њиховом опремом“. Колико су били ретки и драгоцени оклопи види се и по једном каснијем примеру, када је новом господару Призрена — Балшићу, поклоњено четири оклопа, па се „10 септембра 1372 г. у Дубровнику већало ко ће тај поклон платити, општина дубровачка, или Дубровчани призренски“. Исто тако, оклоп се сматрао највећим поклоном, не само ако га је добио појединин властелин, што је ређи случај, већ и сам врховни сизерен. Највећа количина оклопничке опреме, која је забележена, набављена је у доба великих успеха цара Душана 1347 г., када су му Млеци одобрили набавку 300 пари потпуне оклопничке спреме.

За оклопе на коњима нема сачуваних података, само се зна да су много цењени, па би се њихова слика једино могла реконструисати на основу упоређења са

наоружањем у суседним земљама. Коњи су заштићавани оклопима углавном у предњем делу, нарочито глава. Глава коња била је заштићена челичном плочом, која се понекад продужавала у шиљак. Док је плоча штитила главу коња, дотле је шиљак био опасан за противника. Међутим, коњи су много чешће заштићавани панцирним покривачима, који су се комбиновали са троугластим или четвртастим металним плочама стављеним на најосетљивија места.

Поред оклопа, из Млетака су набављане и панцир-кошуље. Само 1342 године цар Душан је набавио 500 панцира. Панцир-кошуље су нешто бројније у употреби. Оне се јављају раније него оклопи саливени од метала и нагибљени према телу. Панцир-кошуља и други делови од панцира, прављени су од плетене жице, металних беочуга који су међусобно везани. Они су слободније стајали на трупу тела или, пак, на рукама, ногама, као продужетак шлема итд. Панцир-кошуље се праве већ од XI века и замењују оклопе од коже. Оне су у почетку биле нека врста комбинације кожног оклопа и панцира, јер се на кожном оклопу само на појединим местима причвршћивао гвоздени котур или какво парче. Касније се панцири праве само од гвоздених прстенова и могли су се употребити за чување руку, ногу, првенствено грудног коша, а исто тако и у виду капуљаче. Панцир-кошуља је покривала и трбух (pancia на италијанском значи трбух, отуда и тај назив).

Панцири су свакако најмасовније и основно одбранбено средство ратника у доба Немањића. Мало је који коњаник полазио у борбу без неке врсте панцира.

Шлем или кацига или клобук је такође део ратне опреме феудалног војника. И шлемови су били у почетку од коже која је покривала дрвена издубљења. Упоредо са развојем панцира развија се и шлем. Шлем од панцира обично се и употребљавао као саставни део панцир-кошуље, јер је био само њен продужетак. Са употребом оклопа и шлем улази у његов саставни део и тада се прави од гвожђа. У то време је шлем био више шиљаст и имао поклопце који су штитили лице.

Штит је био најчешће одбранбено оружје још приликом доласка наших племена на Балкан. Прокопије

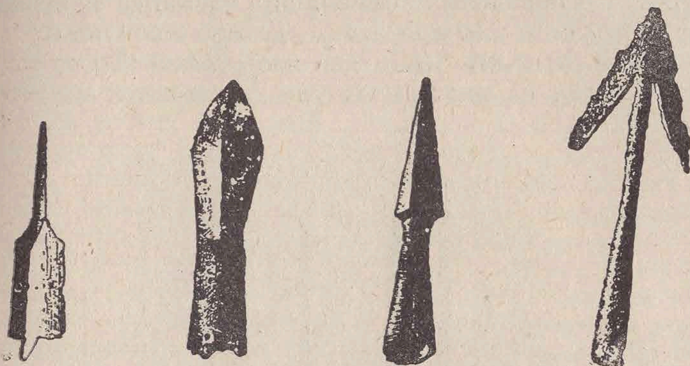
(прва половина VI века) саопштава да су Словени носили мале и лаке штитове. Али, већ почетком идућег века (VII), Псеудо-Маврикије каже да су имали добре и тешке штитове. Оваква еволуција је нормална и она је свакако постојала, јер су Словени у ратној техници брзо напредовали.

Штит је ношен у левој или десној руци — према склоностима самог ратника. Слабијом руком је носио штит, да би му јача остала за напад. Тек у доба Немањића штиту почиње да се мења облик и праве га од чврстог материјала. Првобитни овални облик штита мења се све више и постаје троугласт, тако да штити добар део тела ратника. У добу Немањића, према раду тадашњих уметника, горњи део је био шири, а доњи ужи, у виду повијене троугласте површине. Поред коже и дрвета, све више се употребљава метал, који даје чврстину тако важном делу наоружања, које се помиње још од доласка Словена на Балкан, па кроз цео наш Средњи век. Чак у XIX веку, у борби против Турака, наилазимо на употребу једне врсте штита против ватреног оружја. То су уствари дебеле даске које су стављане на точкове, а иза којих су се кретали војници, да би дошли до положаја погодног за јуриш.

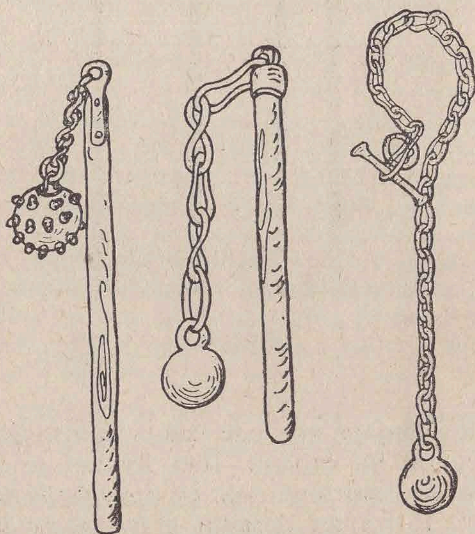
Сличан пут развоја имају и остали делови одбранбеног наоружања, тј. делови за заштиту врата, руку и ногу. У доба Немањића се потискује комбинација дрвета и коже, а највише се употребљава плетена жица, па затим ковани делови.

Ово одбранбено оружје једним делом се производило код нас, а делимично се увозило. Према изворима сачуваним из тог времена види се да је са стране набављана углавном оклопничка опрема, у коју су спадали разни делови оклопа за човека и коња. Док је број комплетне оклопничке опреме био минималан, а пролазиле су и деценије док би се добила једна таква поруџбина, дотле је са деловима оклопа било нешто друкчије. Тако је тражено одобрење за извоз из Млетачке републике оклопа за грло, доњи део главе, руке, ноге итд. скоро двапут више него комплетних оклопа. На основу тога би се могло закључити: прво, да је тако мали број оклопа набављених са стране неминовно на-

метао прављење оклопа у домаћим радионицама, јер не обезбедити коњаника бар неком врстом оклопа значило

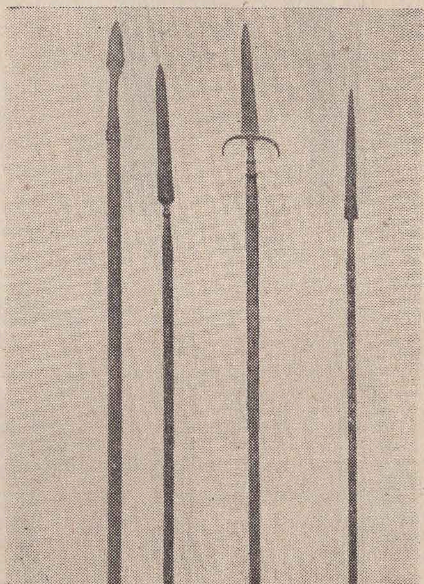
Врхови стрела

1 и 2 млат, 3 салма

је изложити га скоро сигурном уништењу; друго, у домаћим радионицама су прављени углавном једноставнији делови оклопа (напршњаци и налеђњаци), а

са стране су већином набављани много сложенији делови (рукавице, заштитни делови ногу итд.). На тај начин је прављена комбинација домаћег и страног оружја, али је сигурно да је домаће наоружање морало претстављати један део наоружања. То се нарочито односи на панцир-кошуље, штитове и шлемове.

Копља

(В.М.Б.)

Ови делови добијају код нас чак и оригиналну форму која је позната на страни. Цар Душан је услед тога могао да набави штитове који су прављени на „славенски начин". Поједини домаћи егземплари панцир-кошуља и до данас су сачувани. Према томе какву су врсту оружја правили и до наших дана су се сачувала имена појединих места (Штитари, Копљари итд.). Домаћа производња је, поред панцира, штитова и шлемова, обухватала у много већем броју нападно оружје.

Тако су код нас израђивани мачеви, буздовани, секире (које су обично служиле да распарају панцир-кошуље или за савлађивање препрека), копља, стреле итд.

Од нападног оружја коњица је имала: копље, глефу, мач и буздован.

Копље је прављено од дрвета и гвожђа. Дршка је била од дрвета. Гвоздени шиљак се налазио на врху копља у виду ромба или ножа оштрог са обе стране. Форма шиљка се делимично разликовала од оне из Старог века. То је било условљено усавршавањем обраде метала и потребом да се обезбеди већа пробојност у борби против оклопа. Зато је шиљак прављен масивнији, чвршћи и већи. Копље је служило за бод. Приликом употребе могло се или избацити из залета или задржати у руци. Из руку се избацивало кратко копље звано — џилит. Копље које је задржавано у руци било је дуже — чак и до пет метара а и дебље од кратког копља. Копљима су били наоружани и пешаци и коњаници.

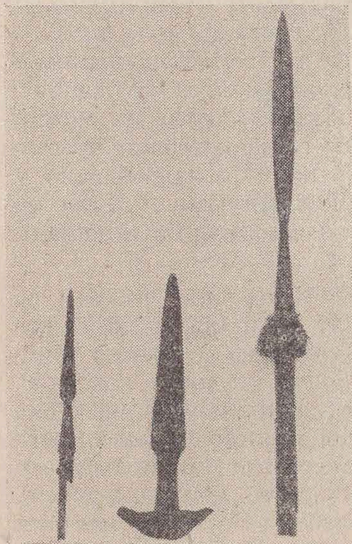
Неколико деценија после Немањића помиње се копље-партизана, па се не зна да ли је оно било у употреби и за време Немањића. Партизана је била у виду ширег ножа са две оштрице, доста танког и широког. При дну шиљка, на месту где се навлачила на дрво, имала је два ува. Тешко је рећи колико је било врста партизана, сем уколико бисмо интерпретирали народну песму која је видно забележила то цењено оружје. Слично се може рећи и за хелебарду, која је настала комбинацијом секире и копља. Она је била практична нарочито у борби против панцира, јер је могла да га закачи, пара и пробада.

Мач је служио за бод и сечење. У почетку је био кратак и широк. Касније је све дужи и ужи, као каква с обе стране оштра и уска шипка. Такви бодежи најприближније одговарају правој форми мача, јер су погоднији за бод. Сабља се појавила много касније, а служила је за сечење.

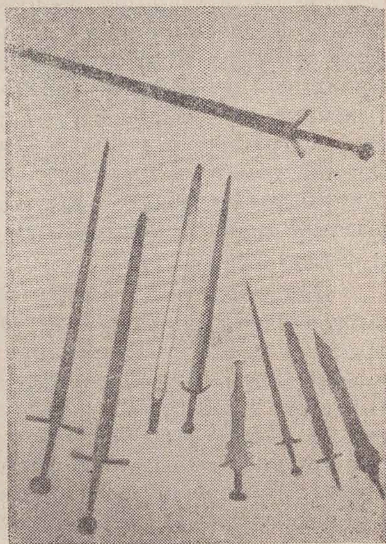
У доба Немањића су постојали мачеви — дворучњаци, који су били тешки. При дну ручице имали су једну металну куглу, која је служила да при замаху мач не исклизне из руку. Обично се замахивало обема

рукама да би се сечење извршило од главе па кроз цео труп. На средњевековним фрескама види се да су мачеви служили и за бод, када се водило рачуна да се забадање изврши у горњи део тела (труп, врат, главу).

Буздован је био састављен из два дела: ручице и гвоздене главе. Глава је била или сасвим обла или изрезана (изрези су се звали пера, па се према њиховом броју и зову, рецимо, шестоперци), или обложена

Врхови копаља (у средини копље — партизана) (В.М.Б.)

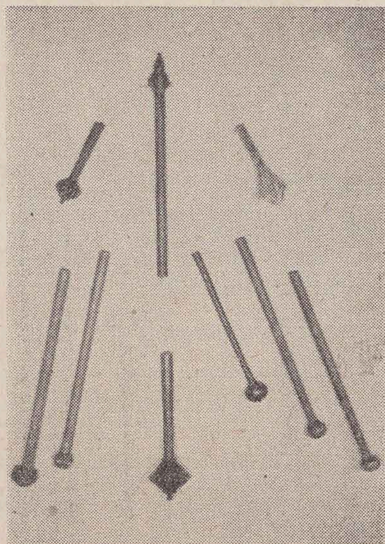

Мачеви (В.М.Б.)

оштрим шиљцима. Буздован је обично употребљаван за блиску борбу и није пуштан из руку. Понекад је и бацан на непријатеља пустимице. Поред буздована са ручицом, било је и буздована са ланцем који се причвршћивао за главу, тзв. салма, или ланцем за дрво, тзв. млат. Буздован са гвозденом главом био је права реткост, јер се тешко набављао. Најчешће је био у упо-

треби буздован направљен од дрвета, у који су укуцавани груби ексери.

Лук и стрела је било најчешће оружје пешадије. Лук је могао бити од дрвета или од гвожђа, а за запињање и одбацивање стреле служила је тетива, која је била обично од упредене чврсте коже, везане за оба краја лука. Стрела је уствари претстављала копље у минијатури. Имала је гвоздени врх и дрвени штап.

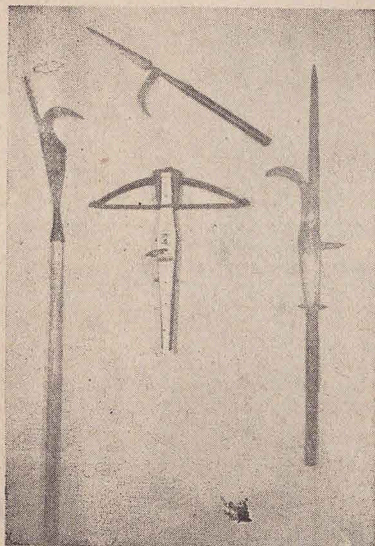

Топузи

(В.М.Б.)

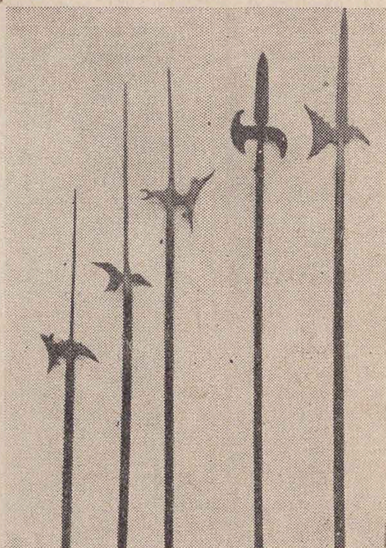
Стреле су ношене у некој врсти примитивног ранца (тулац), који је висио о врату и у који је могло да их стане и до 50. Ову количину, било је могућно избацити за 10 минута. Лук са стрелом употребљавају Словени још при доласку на Балкан. И тада се знало за отровне стреле које су у оно време претстављале основно наоружање ратника. Касније стреле губе улогу, нарочито у борбама на отвореном простору. Ратници који су носили лук са стрелом, а то су углавном пешаци, имали

су највише успеха када су сачекивали непријатеља иза заклона. Успешно су дејствовали нарочито у шумама. Они су били наоружани и штитовима. Стреле су, сем тога, биле погодне за одбрану градова. На зидинама су прављени посебни отвори, унутра шири да би стрелац могао нишанити и са зидина обасипати на-

Глефе и самострел

(В.М.Б.)

Хелебарде

(В.М.Б.)

падача. Стреле су ефикасно дејствовале до двеста метара.

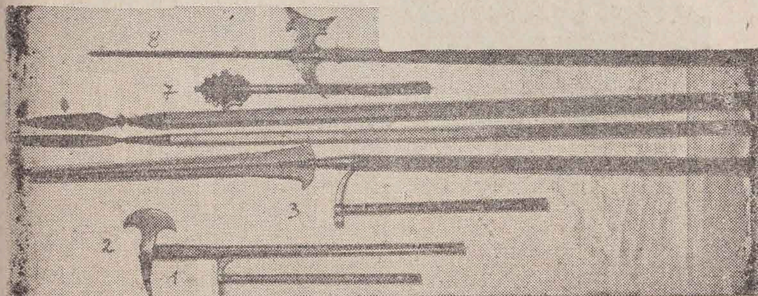
Колико се ово оружје сматрало важним види се и по расподели рада приликом производње. Занатлије који су правили лукове звали су се лукари, стручњаци за стреле — стрелари, а за тулчеве — тулари. Према тој врсти производње добила су и нека места име, као Стрелари, Тулари итд.

Неподесност стреле састојала се у томе што су на киши и влази лабавиле тетиве, па су услед тога поста-

јале неупотребљиве. Исто тако тетива се прекидала и после дуже употребе. Овај недостатак је отклањан на тај начин што су ношене резервне тетиве.

Стрелац није могао да носи велики број стрела, а и сама производња стрела са врхом од гвожђа није била тако лака. Услед тога је њихова штедња била врло развијена.

У доба мира водило се много рачуна да се стрелац оспособи за прецизно гађање. Није, додуше, било неке планске обуке, али су проналажене разне форме испитивања способности стрелаца. Приређивана су, између

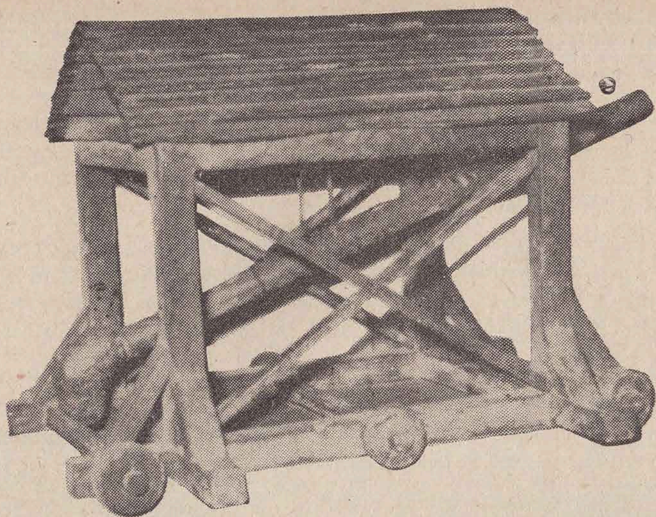

1 и 2 балте (секире); 3 нацак; 4, 5, 6 копља; 7 буздован; 8 хелебарда

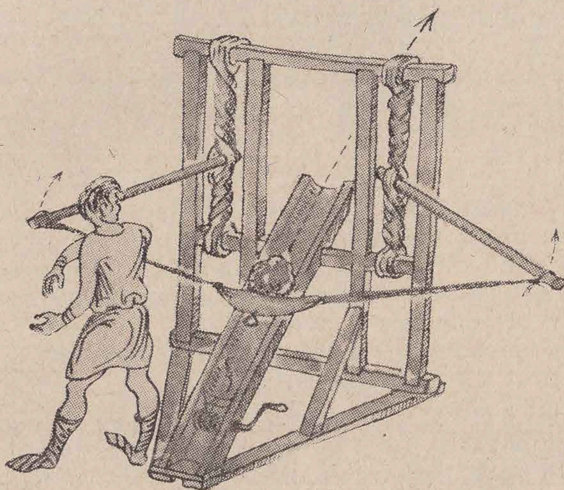
(В.М.Б.)

осталог, такмичења, од којих је најпознатије гађање јабуке постављене на врху копља, које је истицано на какво узвишење или зид. Они који би погодили јабуку били су слављени и поштовани као да су се у рату истакли. Нарочито популарни били су они стрелци који су могли кроз прстен (који је намештен између јабуке и стрелца) погодити јабуку.

Стреле су остале у употреби и после проналаска ватреног оружја. Тако је, према Енгелсу, „дугачки лук још дуго времена чврсто држао своје место, чак и против првог ручног ватреног оружја, тим што је могао да избаци целих 6 стрела у време док се мускета те епохе пунила и опаљивала један хитац“.

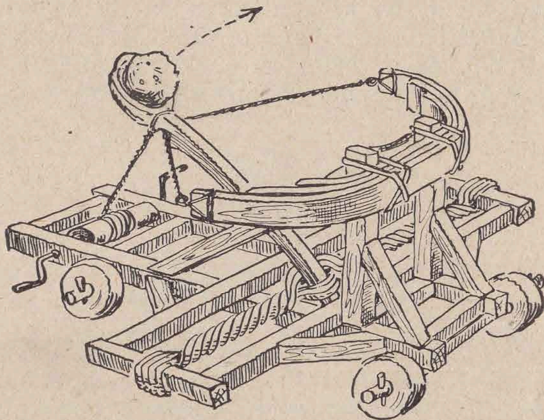

Ован

Балиста

Балиста је употребљавана углавном у борби против градова и бацала је камење различите величине. Катапулт је врста балисте која је бацала уместо камења овеће стреле са корисним дометом до 700 м. Кинетичку енергију пројектилу давали су само уврнути конопци или у комбинацији са луком.

Балиста

Заставе

Култ заставе је био развијен још у ранофеудално доба. Касније, у доба Немањића још више је развијан нарочито од стране племства. Команданти одреда сакупљеног из једне жупе носили су назив према застави (стегу) — стегоноше.

Изгубити заставу била је највећа срамота. С друге стране, пак, отети заставу непријатељу сматрало се највећом чашћу и најсигурнијим знаком победе.

Из доба Немањића постоје писани споменици из којих се види како су заставе изгледале и од чега су прављене. Застава која датира из 1281 године била је

направљена од чохе, пола црвене, а пола плаве боје. У доба Стевана Дечанског била је жуте боје, а у Душаново црвене и беле. Боја се мењала, а облик је остајао исти — троугао са врхом окренутим надоле. На тој троугластој застави, у Душаново доба, црвена боја је била горе и доле, а бела у средини — по узору на Византинце. На заставу је стављен још и крст.

У рату застава је ношена на челу сваког одреда којим је командовао војвода стегоноша. Почетак борбе означавао се њеним дизањем увис. По завршетку борбе остављана је код главног заповедника одреда.

Одећа и храна

Обични људи носили су најчешће одело од вунене тканине (сукно) која је била у природној боји вуне. У Македонији су носили претежно црно вунено одело, а они ближе мору углавном бело. Властела је имала махом раскошна свечана одела од лаке свилене тканине (западњачке) или тешке свиле (источњачке), у разним бојама. Разноврсност боја је била толика, по речима Данила за властелу која је била у Београду код Драгутина, да су изгледали шарени као пољско цвеће. Највише су ношене бунде постављене вучјом, лисичјом, зечјом или јагњећом кожом. На њима су била дугмад, код богатијих посребрена, ради закопчавања и украса. Капут је зими постављан крзном, а носио се са или без рукава. Опасач је био најчешће од коже и у разним бојама, украшен сребрним или златним накитом. Испод њега је властела, па и владар, обавезно носила, поред кесе, и нож. Чакшире су биле уске. До њих су допирале доколенице или дуге чарапе, а испод ових, на стопалу, ношене су кратке чарапе. Војници су носили цревље од коже или чохе, а сиромашнији опанке. Властела је у рату носила чизме. Капе су биле најчешће плитке или у виду калпака. Није постојала одређена врста униформе, али,

пошто су се одреди формирали по властеоским поседима то су ратници носили међусобно сличну опрему.

Борци и старешине су носили у рат храну за дуже време. Нема сигурних података о томе каква је била та храна, али се зна да је тада, поред хлеба, прављена и једна врста двопека (погача), која је била најпрактичнија за војску, поготово када је имала да издржи дуги марш. Поред биљне, употребљавана је још чешће анимална храна. Војска је коначила по селима, а мештани су били дужни да је обезбеде дрвима, водом и храном за стоку. Забрањивано је пљачкање у сопственој држави, али по прелазу границе то је била легална и редовна појава.

Транспорт и комуникације

Иако се у изворима спомињу коморције није записано ништа прецизније о формацији транспорта. Путеви нису били добро уређени. Употребљавана су кола, али се ова при кишовитом времену нису могла кретати, па су коришћени углавном товарни коњи, како за пренос хране и опреме, тако и за ратнике.

На рекама су употребљавани чамци и сплавови и то углавном на Морави, Вардару, Ибру, Дриму, Струмици и Дрини.

Природне комуникације имале су огроман утицај на извођење борбених дејстава војске Немањића. Операциски правци су се редовно поклапали са добро познатим путевима и за њих су скоро искључиво и везани. Међу њима се истицао пут који је водио од Београда, преко Ниша, ка Скопљу и Солуну. Долина Јужне Мораве и Повардарје биле су основне комуникациске артерије и најчешће су коришћене за груписање и кретање војних јединица. На том правцу нарочито важан био је Ниш, јер су се преко њега укрштали многи путеви. Поред пута, који је долазио из Београда

и водио ка Скопљу, био је познат и пут који је водио преко Софије ка Цариграду.

Такође важан пут у доба Немањића био је онај што је водио од Сера, преко Скопља, кроз Качаничку Клисуру, преко Косова ка Новом Пазару и даље за Босну. На овом правцу се истицало раскршће Косово. Преко њега је ишао попречни пут од Мораве, као и од Јадранског Мора, Скадарског Језера и долине Белог Дрима.

Веза са Јадранским Морем одржавана је доста ретким путевима и то углавном оним који су били познати још у Старом веку.

У кућама властеле за пиће су употребљавани разни судови (украшене стаклене чаше, сребрени бокали, позлаћени пехари итд.). Може се претпоставити да такви судови нису били употребљавани током ратних похода, већ су за ту сврху свакако пре служили воловски рогови (понекад украшени), гвоздене и дрвене боце итд. Поред воде, употребљавано је и вино, које је некад било кобно за војску. Тако је 1342 године, приликом опсаде Сера, настрадало од болести, пошто су пили вино, 1.500 бораца и старешина.

ЛЕЧЕЊЕ

У феудалној војсци Немањића првипут се почело примењивати стручно лечење рана задобијених у оружаном сукобу. Тада се појављују лекари са завршеном школом. Они су долазили углавном из Дубровника. Али, ови су лекари били веома ретки и тешко их је било добити, поготово за дужи период. О томе ко ће добити лекара и за колико времена, одлучивало је Велико веће. Стеван Дечански је добијао двапута лекаре. Они су се код њега задржавали по два месеца, али не исте године. Били су им обезбеђени стан и храна, а поред тога су им даване награде у

злату. Милутин је сматрао великим успехом што је нашао могућности да „пронађе" лекаре, којима „даде много злата и што им је за потребу".

У почетку су лекари били већином странци, али се убрзо појављују лекари са домаћим именима (из Котора, Бара, Призрена, итд.). Највише лекара било је у доба цара Душана. Код њега су били у сталној служби њих двојица. Он је формирао и неколико болница. Хиландарску болницу је кредитирао са 200 млетачких перпера годишње. Сваки кревет је био обезбеђен постељином, јер се морало набавити „гуње, и клаште, и плшти, и постеље одром". У Арханђелској болници код Призрена стално се налазило 12 кревета спремних да прихвате настрадале.

За време борби било је много више рањених него погинулих, и то у далеко већој несразмери него данас. То је због тога што је заштитно оружје (оклопи, штитови итд.) било доста ефикасно у односу на нападно. Али, рањени војници који би се спасли од руке непријатеља, тешко су се опорављали од задобијених рана. Лекари су били доступни само владарима и појединим богатим властелинима. Војници су препуштани сами себи. Они су се ослањали на народну медицину и лечили се код појединаца који су стекли извесну праксу код неког лекара, или, што је најчешће, код неког самоука. Такви самоуци су се упуштали у лечење и веома озбиљних и компликованих рана. Није било ретко да лобања ратника напрсне услед удара буздованом или копљем. Били су чести и преломи ногу, руку и ребара. Самоук би у том случају вршио операцију помоћу тестере (за резање кости) и ножа (за резање ткива). Ране од мача лечене су уљем и смолом. Дешавало се да успе и озбиљна операција, али много чешће би рањеници подлегали ранама. Услед тога су самоуци уобичајавали да праве уговор са породицом рањеника. Овај уговор је обично садржао дозволу породице самоуку да може вршити операцију, да ће му бити плаћена предвиђена сума чак и ако рањеник подлегне ранама, као и то да за смрт рањеника нико не може кривити самоука.

Одбрана граница

Границе у доба Немањића, њихово обезбеђење и карактер одбране не могу се посматрати независно од карактера феудалног друштва и склопа државе. Државне границе нису обележавале оквир једне хомогене целине, па је зато врховни сизерен наилазио на разне препреке, које су му онемогућавале стварање њиховог доброг обезбеђења. Државне границе су се поклапале са спољним границама феудалног граничног поседа, те је обезбеђење ових сматрано више као локална ствар граничних феуда. Такви феудалци, као што ћемо доцније видети из Душановог законика, који су добијали посед на граници звали су се крајишници. На њих је уствари била пренесена читава гранична служба.

Властелин — крајишник је био дужан, према закону, да обезбеђује границу од упада, али је његова свест за одбрану границе била условљена још више потребом да на првом месту брани свој посед као лично добро. Тиме се углавном и може тумачити што су се границе поседа доста прецизно знале и чувале, и то како оне унутар земље, тако оне према спољним суседима.

На тој бази одбране поседа као приватне својине и власти над њим (патримонијално схваћене) географски моменти су долазили до изражаја и чувала се њихова неповредивост.

Иако су гранични упади били врло честа појава, како од стране суседних војски, тако и од стране разбојничких банди, врховни сизерени у доба Немањића веома су ретко слали посебне одреде који би штитили границе. Обезбеђење граница било је слаба страна скоро свих њих, што је условљено неразвијеном свешћу о јединственој одбрани земље, односно расцепканошћу феуда и тешким спровођењем наређења у интересу јачања централне власти. Тек Милутин, а нарочито Душан били су у стању да поједине одреде дуже задрже на граници и да им повере одбрану граничних области и градова. Душан је 1345, после заузимања Сера, Водена, Бера и других градова у Македонији, оставио у њима поједине одреде у јачини од 500

до 1.500 војника, који су били потребни да обезбеде радове на подизању утврђења и истовремено да их бране од Кантакузена. То није био јединствени фортификациски систем, који би био срачунат на фронтална утврђења, већ се сводио на фортификацију појединих објеката као центра граничних или других делова територије.

Нису били чести само сукоби на државним границама, већ и унутар државе — на границама појединих политичких јединица. Ови гранични спорови су се каткад претварали у мали рат, а ишли су углавном на штету државе у целини. Због озбиљности таквих супротности и сам врховни сизерен је лично долазио или слао свог заступника на тада познати „Станак". Његово присуство требало је да буде гаранција измирења и доношења праведне одлуке, утолико пре што није било законски регулисано решавање таквих граничних спорова. Одлучивало се углавном уз припомоћ обичајног права. Али, иако „Станак" није имао изразити међународно-правни карактер, на њему су решавани спорови и са неким крајевима који су били ван граница државе Немањића. У Дубровнику је 1272 године градски статут у посебном члану истицао: „Србски краљ може лично не долазити на станак, осим ако му је баш воља доћи или кад недође треба да пошаље свога заступника". „Станак" је био једна врста суда на коме су се гранични оружани сукоби решавали по једном доста устаљеном критерију. Најпре су пребројавани мртви и рањени са једне и друге стране. Ако је број мртвих био једнак на обема странама, онда се казне нису примењивале, јер се ту рачунала мртва глава за мртву главу. Међутим, ако је тај број био различит, онда се процењивала висина накнаде за једну главу и то је множено са бројем мртвих глава, који се показивао из разлике. За рањене се понаособ решавало. За сваког рањеног противна страна је плаћала предвиђени новчани износ, који се морао у одређеном времену исплатити у ратама. За ове случајеве, сем новчане, предвиђена је накнада у натури.

Борбе око градова

Борбе око градова зависиле су, поред осталог, од њиховог фортификациског уређења и земљишта на коме су били подигнути, јер није било свеједно да ли су се налазили на брду, обали реке или мора и сл.

Феудални градови из доба Немањића по мало чему су личили на данашње. Подизани су првенствено ради одбране важних комуникациских праваца, насељених и плодних предела, граничних и новоосвојених области. Иако је намена свих тих средњовековних градова у основи била иста, наиме, што сигурнија одбрана области, ипак су се по фортификациском изгледу у многоме разликовали. Друкчије су изгледали градови приморски, друкчије у Македонији, а опет друкчије у унутрашњости. То није условљено само географским, већ пре свега историско-економским и друштвеним приликама у време њиховог постанка.

Приморски градови по свом постанку датирају, делом још из доба првобитног друштва, а делом из римског доба. Од њих ћемо навести два најкарактеристичнија — Будву и Котор. Будва је позната као утврђење још у време Илира. Она је била окружена високим и масивним зидовима, који су се уздизали на домаку самог мора и давали јој изглед неприступачног острвца. Тако изолована зидовима и морем, више се развијала као сталан фортификациски објект, него као варош, па је зато и број становника био мали. Зидови су служили за кружну одбрану и могли су да издрже дуговремену опсаду. У том циљу је унутар града постојала обезбеђена резерва воде, хране и одеће. Друга и једина узастопна одбранбена линија ослањала се на кастел и цркву, саграђене унутар зидина. Од будванског града разликовао се которски по томе што главна отпорна тачка (утврђење) није било на самом мору, већ изнад вароши на једној оштрој и доминирајућој стени. Испод ове тачке (утврђења) простирао се равничаст простор на коме се развијала варош. Али которска варош није отвореног типа, као што су неке у дубокој унутрашњости. Она је била окружена високим зидовима, како са морске стране, тако и према брду, док је, рецимо, Приштина и у XIV веку била без

Град Охрид — X век (В.М.Б.)

спољних зидова за одбрану и личила је више на село. Одбрана Котора се заснивала на кружној одбрани, која је имала неколико узастопних одбранбених линија од главних и помоћних зидова, дрвених и камених кућа.

Градови у унутрашњости претежно су обухватали утврђење и варош звану трг. Варош — трг није била оивичена зидовима, већ се читава одбрана ослањала на утврђење (средњовековно утврђење). Такође ни око тргова није било ровова и насипа нити других препрека. Трг се заправо није ни бранио, већ су се становници, приликом напада непријатеља, склањали у утврђење. Са собом су носили најнужније ствари или све што се могло носити, зависно од времена и могућности. Куће и крупнији инвентар препуштали су непријатељу, који није имао много муке да све „преда огњу", јер су и станбене куће, као и трговачке радње и складишта били од дрвета. Сваки поход непријатеља у унутрашњост значио је и претварање тргова у згаришта, а средњовековни човек као да се олако мирио с тим да мора после сваког таквог упада наново да подиже све испочетка.

Градови у Македонији које је освојила Византија били су доста сложене фортификације. Оно што је било порушено приликом освајања дограђивано је и ојачавано, понекад са великим бројем радника (када је Душан освојио Бер употребио је 10.000 радника за зидање).

Заједничко за скоро све градове било је то што су подизани на каквој стени са вертикалним странама, или на брду са једним или два приступачна правца. Гледајући остатке средњовековних градова дивимо се не само њиховој смишљеној конструкцији, већ и развијеној умешности искоришћавања природних особина земљишта за комбинацију са фортификациским уређајима. Градови су били у свакој области најважније тачке одбране. Падом града у руке непријатеља, како смо већ напоменули, падала је и читава околина.

Временски напад на градове трајао је обично дуже него битке на отвореном пољу. То се поготову односи на војску Немањића, која није располагала потребном техничком опремом у довољној количини. Њени напади су се претварали у опсаде, па се непријатељ

Капија града Охрид (В.М.Б.)

обично предавао или услед глади или услед малодушности.

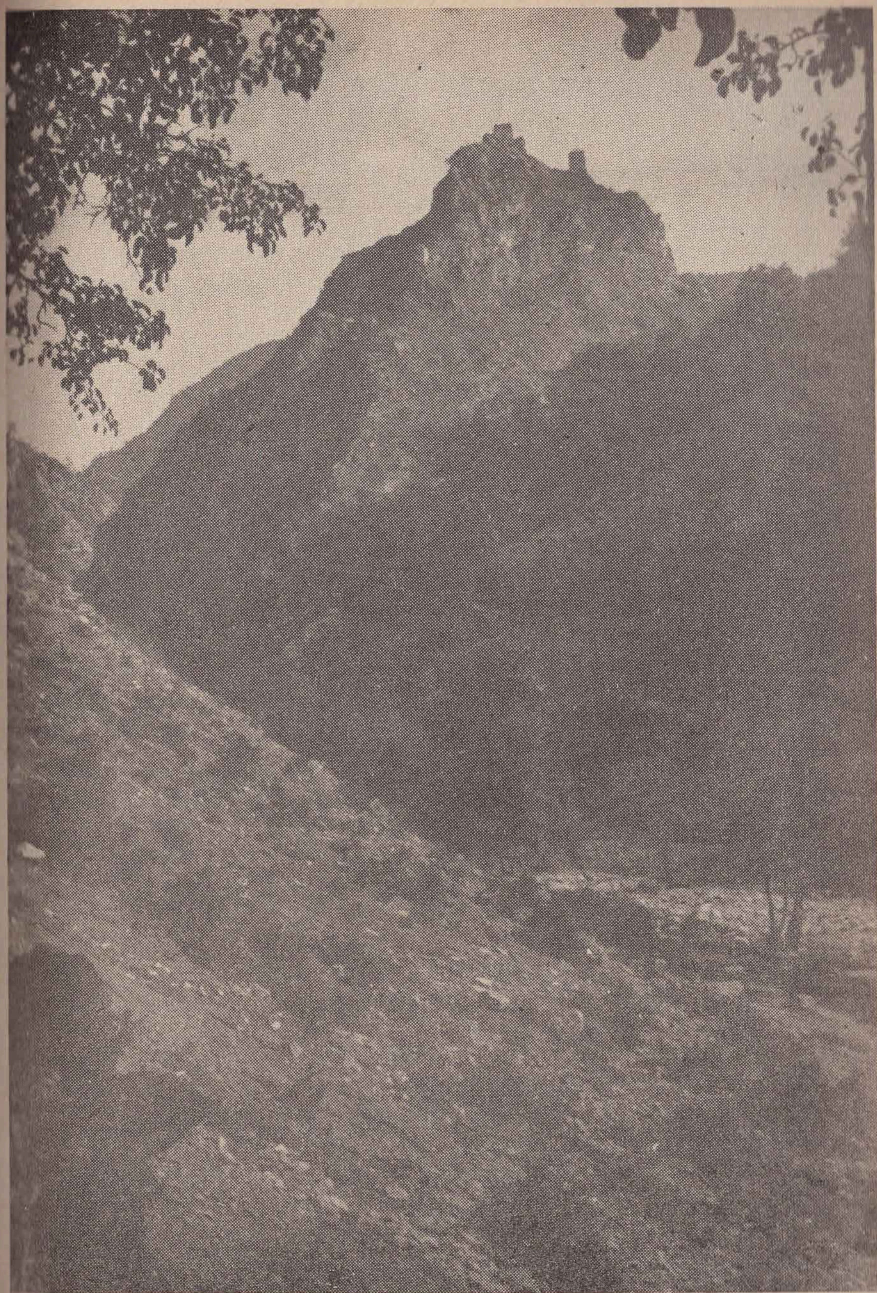
Снаге одређене за одбрану градова нису биле по броју велике, јер је важило начело да фортификациски уређено земљиште изискује мање снаге за успешну одбрану. Најбројније снаге за које се зна биле су оне које је Душан оставио за одбрану града Бера (1343 године). Оне су имале 1.500 коњаника и један одред најамника.

О нападу и одбрани градова у Средњем веку нема се много података. Навешћемо један пример о коме се нешто више сачувало, наиме напад на Сервију 1350 године и њена одбрана.

У Сервији се тада налазило 500 војника под командом Прељуба, коме је била поверена одбрана града, док је гро Душанове војске био упућен на север. Напад су изводиле византиске снаге, претежно морнари (иако се Сервија налазила неколико километара удаљена од обале), и турски најамници, под командом Кантакузена. Јачина ових снага се не зна. Уочи напада Кантакузену је стигло у помоћ 20.000 турских војника под командом Сулејмана, али су се они због пљачке задржали на пола пута за Солун. Тако је Кантакузен прешао границу Душанове државе, као што је речено, са Византинцима и једним делом Турака. Циљ његовог похода био је да искористи отсуство Душанове главнине и освоји градове између Егејског Мора и Охридског Језера, како би ослободио од притиска Солун, коме је претила опасност да буде освојен од стране Душанове војске.

Кантакузен је најпре освојио Бер, Воден, Острово и Нотију, па се затим повратио да изврши напад на Сервију.

Град Сервија, према ономе што је записао сам нападач — Кантакузен, састојао се од три утврђења, која су се налазила на три тешко приступачна узвишења. Утврђења су била степенасто постављена једно изнад другог и повезана отвореним насељем. У највишем утврђењу налазио се командант одбране, Прељуб, који је одатле могао добро да осматра и управља одбраном. Са собом је имао малу пратњу, а остале снаге је распоредио на прву и другу узастопну одбранбену линију.

Град Милешевац

(Дероко)

Иза друге линије биле су смештене породице, за чије је обезбеђење оставио неколико српских најоданијих војника, а већи део домаћих војника поставио је на прву линију одбране.

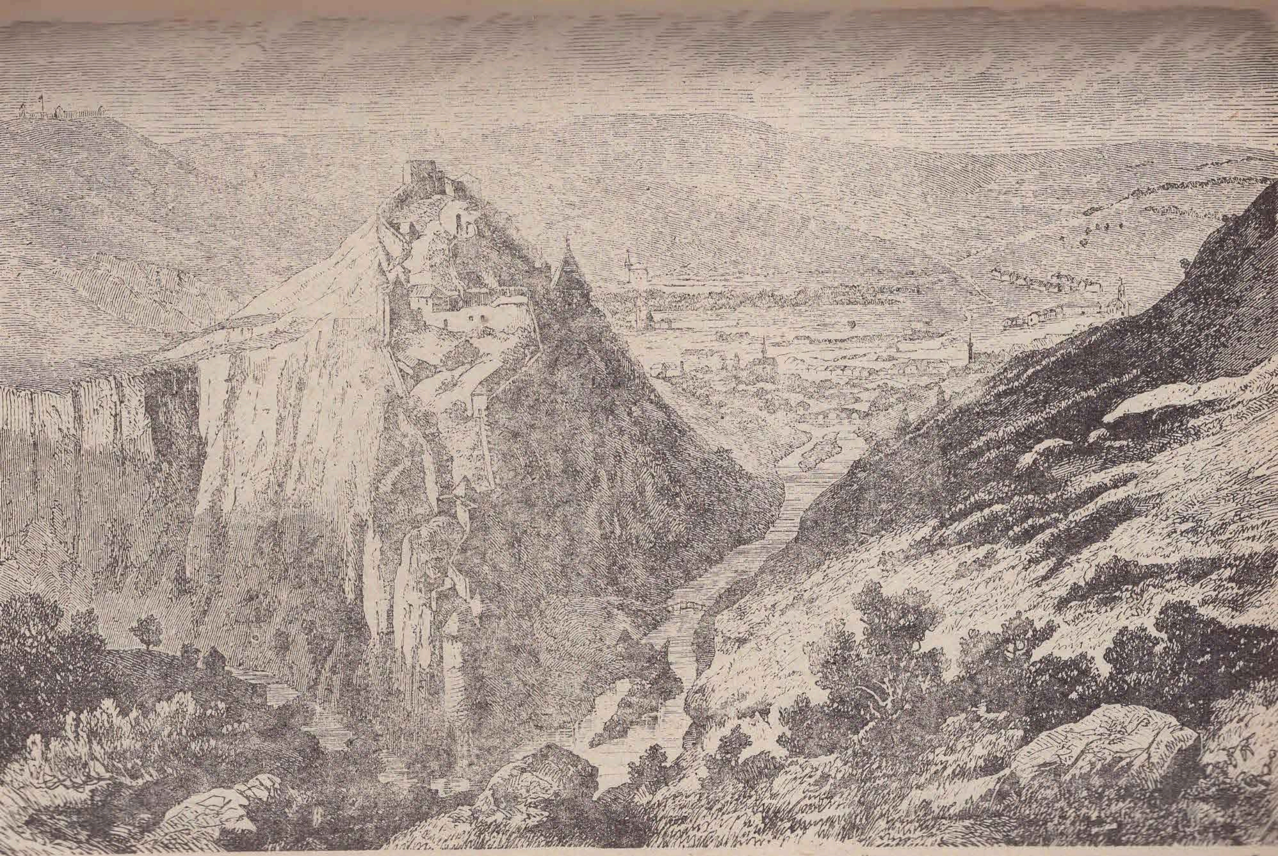
Кантакузен је брзо освојио отворени део — насеље, али је пред утврђењима застао. Неколико дана вршио је напад, али су се Прељубови војници упорно бранили. Кантакузен није успео ни на једном месту да пробије зид и да продре унутра, мада је располагао најмодернијим опсадним средствима тога времена. Оцењујући да би његове снаге тешко успеле да освоје и прву линију, а поготову остале две, одлучио је да одустане од напада. Убрзо се појавио и цар Душан са својим одредима што га је коначно одвратило од покушаја да освоји Сервију.

Кантакузен није прецизно описао са каквим је техничким средствима изводио сам напад као и поједине фазе напада. Али, из његовог описивања напада на Воден и из неких других напада на разне градове можемо приближно реконструисати слику средњовековног напада и одбране.

Нападач је постепено освајао околину града и све уништавао, да би затим извршио потпуно окружење града. У тој фази су колима и коњима дотурана доста разноврсна средства за напад.

Најслабија тачка система фортификациског уређења била су градска врата, којих је могло бити једна или више. Она су прављена од дебеле дрвене грађе, те су, према томе, била подложна пожару. Зато је нападач првенствено водио рачуна да употреби средства којима ће их запалити. У том циљу су на врата бацана разна запаљива средства, као: смола, угаљ, зејтин итд., а још чешће су употрељавани снопови сувог грања. Ватра се употребљавала и при нападу на бедеме. Испод зида би се ископала рупа у којој је ложена и дуго одржавана ватра, да би се зидови распукли а затим срушили. Војници који су се приближавали зидовима имали су покретне дрвене заклоне са којима би у трку наступали.

За разбијање унутарњих делова и уништење живе силе употребљавали су балисте, којима су бацали камење толике тежине да га је једва човек могао подићи,

Град Ужице — XIV век

(Дероко)

и катапулт, из кога су избацивали стреле, копља и запаљиве бакље.

За упадање у град коришћене су даске и греде за мостове, мердевине или нарочите покретне дрвене куле, које би се поставиле уза зид, спојиле даскама и преко њих се прелазило. Градске посаде су се браниле стрелама и копљима, а исто тако су бацали и ватру на ове справе да би их запалиле.

Употреба балисте и катапулта изискивала је добру увежбаност, а одбрана града упорност и храброст. Док је нападач морао имати јаке снаге, јер, како је и Енгелс напоменуо, „могли су бити заузети само помоћу велике војске“, дотле су снаге за успешну одбрану могле бити и десет пута мање, јер, опет по речима Енгелса, „ради одбране сви су они били опасани рововима и зидовима, а њихове тврђаве су биле много неприступачније него племићки замкови.“

Ратни трофеји и награде

За истицање у рату додељиване су награде. Оне су даване или у виду земљишних поседа или у виду златних и сребрних предмета. Те награде су, међутим, биле доступне углавном племству. Они су били добро наоружани и имали услова да се истакну. Властелин је био тај који је могао да се као „какав добар војник, који се прослави у победи и угодно послужи цару, радује примивши многе и драгоцене дарове из његове руке“.

Феудална војска Немањића скупљала је као ратне трофеје противничку одећу, наоружање, добре коње и вредносне ствари. Али је била важнија оријентација на поседе племића из непријатељске војске. Заробљени племићи већином нису убијани, већ су натеривани да предаду своје богатство и поседе. „Велике велможе — каже Данило II — беху вођене у железним узама са

овим превисоким краљем, да предаду своје градове и целу државу у руке господину краљу, не хотећи да их јако мучи“. Али било је примера где се као ратни трофеј сматрала и отсечена глава противничког војника и још чешће старешине. Такву главу противника доносили би пред цара као знак победе над непријатељем а и као знак индивидуалног јунаштва оног који је донео „главу у зобници“. Отсечену главу би доносили са капом и свим украсима, јер се по том могло видети какав је војни положај имао убијени. Тако се радило са заробљеним старешинама најамницима, док су старешине феудалне војске, као што ћемо видети, затварани у тамнице и стављани у окове. Различито су поступали и са заробљеним војницима. Док су најамнике знали продати као робове, феудалне војнике су пуштали да се врате у свој крај.

Трајање борбених дејстава

Тадашња војна начела нису обухватала извођење сложених и временски дужих чисто борбених радњи. Ратни односи међу појединим државама могли су владати дуго година, али ратне операције нису попримале карактер сталних борбених дејстава. Тада нису извођене операције обимнијег стила. Врло ретко се наилази на ратне стратегиске планове са циљем уништења читаве противничке војске и потпуног заузимања државе. Операције су се сводиле на освајање појединих места или, још чешће, области. Ову важну карактеристику ширине зоне дејства војске тога времена Енгелс је запазио и у другим земљама, јер је и тамо феудалцима, њихов ограничени план „... онемогућавао било какве широке операције. Једино веће операције за цео тај период (не убрајајући немирно доба од VII до XII века) биле су експедиције немачких царева против Италије и крсташки походи, међутим и једни и други остали су у истој мери без икаквих резултата“. Када би се извршило освајање неке територије и спровела извесна организа-

ција поретка (најважније је то што се уклоне противници владара и силом се успостави власт), одмах затим би се властелинска војска распуштала кућама.

Српска средњовековна војска се углавном кретала простим операциским правцем, односно дејствовала је прикупљено, што је било регулисано уобичајеним стратегиским принципима тога времена. Додуше, малобројност феудалне војске у неку руку је наметала дејства са прикупљеним снагама, али самим тим се компликовало питање исхране јер је осетно успоравало покрете, нарочито ако се радило о дугим правцима.

Од момента позива за припрему и ступање у рат, до поновног пуштања кућама могло је проћи по неколико месеци, међутим година је ређе долазила у питање. Зими су веома ретко извођене битке, па се властелинска војска пуштала кућама или одмах иза битке или најдаље ујесен.

Стеван Дечански је 1330 године, већ на почетку пролећа почео да се припрема за рат (тако се најчешће радило у Средњем веку — упролеће се припремала и прикупљала војска) односно за стратегиски дочек бугарске и византиске војске. Пошто се тада властелинска војска формирала на баштинама и пронијама, то је тамо вршено и оно што данас називамо мобилизација. Али она није одмах упућивана према границама. Разлог за то је што се није знао правац наступања непријатеља, а држати толику војску далеко од својих поседа на дуже време, било је тешко изводљиво. Поред тога, на основи процене организације и формације бугарске и византиске војске Дечански је могао знати и време за које оне могу стићи у његову државу.

Чисто тучење битке трајало је обично неколико сати. Почетак напада је био уобичајен изјутра рано а битка се завршавала најкасније пред ноћ. Изузетак су биле борбе око градова где су опсада и напади могли да трају неколико дана и месеци.

Док су властелински одреди пуштани кућама после завршетка рата, углавном су најамни одреди употребљавани као стална посада првенствено у освојеним градовима.

У феудалној војсци Немањића уочавамо тенденцију појачавања оклопа и уопште тешког наоружања.

Ратна вештина је имала за циљ да за такво наоружање пронађе најбољу тактичку примену. Све већа употреба оклопа и скоро искључиво ослањање на тешко наоружање војника чинила је феудалну војску нееластичном и непокретљивом. Нецелисходна тактичка употреба оклопника све више је увлачила феудалну војску у ћорсокак и убрзавала поразе и расуло, јер оклопници све мање дејствују као јединствена и збијена целина (у чему је, уствари, била њихова ударна снага). То дејствовање „на своју руку" условљено првенствено феудализацијом, изражавало се и у самој динамици битке. Неефикасност таквог дејства оклопљене коњице дошла је до изражаја у свим сусретима са турском војском. Турска коњица била је много покретљивија и способнија за маневар. Њене квалитете истицао је и Енгелс дајући јој видно преимућство над западноевропском. Али се узроци распарчаности и распадања српске државе и војне организације не могу тражити само у појави Турака на Балкану. Турска војска је проузроковала не распадање него пад већ уздрмане српске државе.

Феудална војска и Душанов законик

У средњевековним изворима, када се говори о војсци, скоро искључиво се додирују нека општа начела, која регулишу положај бораца или старешина у војсци саображавајући те положаје имовини стеченој на бази економског издиференцирања и социјалне припадности. Таква општа начела, која претстављају основне законе регулисања положаја и улоге тадашње војске и њених припадника, унета су најобимније у Душанов законик. Тако је искључиво војсци посвећено неколико посебних и у целини чланова Законика, који углавном говоре о правима војних одреда, бораца и старешина. Али, нажалост, у тим члановима није ништа детаљније и одређеније прецизирано о броју и упо-

треби разних типова војних одреда који су онда постојали. Но, иако нема детаља и изобиља војних принципа (треба знати да су духовне тековине Средњег века веома скучене), ипак оно што је забележено о војсци у Душановом законику претставља неоцењиву важност.

У Душановом законику се јасно оцртава жеља владара да неутралише сепаратизам високих војних старешина који су настојали да што мање буду зависни и подређени свом врховном команданту. Такво истицање индивидуалности и самовоље било је одраз економске моћи феудалаца, који су самим тим што су имали феуд, по устаљеном праву, били команданти одреда организованих на сопственом имању. Бесумње да је цар Душан као врховни командант имао велики ауторитет, али је и он био принуђен да легализује недовољно ограничену власт феудалаца. Војвода је у оквиру својих одреда имао не само право командовања, већ и суђења, тј. у потпуности је замењивао улогу врховног команданта. Тако стоји у чл. 129 Законика: „Сваком војском да управљају војводе, колико и цар. Што нареде да се изврши. Ако ли их ко у чему не послуша да се исти осуди, као и онај који не би цара послушао. И по споровима малим и великим који се јављају у војсци да суди војвода и нико други". Војводе су у појединим биткама у потпуности замењивале врховног команданта, али је врховни командант најчешће непосредно учествовао у оружаним сукобима, мада је и поред тога тешко могао обуздати центрифугалност феудалаца.

Врховни командант је настојао да што више веже за себе властелу и да законски обезбеди своју централну војну команду. Према сваком феудалцу који се не би одазвао позиву да ступи у војску поступало се најстрожије, тј. проглашаван је за издајника домовине, земља му је одузимана и поништавано право поседа и других племићких привилегија његовој породици, па је најчешће таква породица прогоњена из државе, а феудалац осуђен на смрт. Та војна обавеза свих феудалаца унета је у чл. 42 Законика: „И баштине све да су слободне од всех работах и поданик царства ми, разве да дају соће и . . . војску да војују по закону". Колико

је напора улагао врховни командант да потенцира своју улогу у оружаној инстанци, види се и по томе што је у посебном члану регулисано припадање оружја умрле властеле. То је једна даља законска ограда врховног команданта, који се плашио да оружје њему потчињених не допадне у руке несигурних, те зато у чл. 48 Законика стоји: „О умрлој властели. Кад умре властелин, добар коњ и оружје да се даду цару, а велика бисерна свита и златни појас његовом сину и да му га цар не узима, ако ли нема ни кћери ни сина, да је на вољу његовим или да продају или да поклоне слободно". Цар Душан је хтео да озакони своју основну тежњу централизације власти у сопственим рукама. Услед тога је строго прецизирао да су његова наређења обавезна за сву властелу, властеличиће па и за саму царицу, или краља (престолонаследника): „Књига Царства ми да се послуша где приходи, или ка госпожди царици, или ка краљу, или ка властели, великом и малом, и всакому човеку. Никто да не пречује што пише књига царства ми. Ако ли буде такова-зи књига што не може он-зи савршити, воља не има за даст тај час, да греде опет с књигом ка царству ми, да отове царству ми".

У војсци је најстрожије забрањивана међусобна свађа, али ако је већ дошло до неког неспоразума између два војника, законом је био регулисан начин обрачунавања.

Спор се решавао двобојем. То је иначе веома распрострањен начин долажења до „истине" познат из ранијег доба. Двојица супарника изашла би и пред свим војницима оружјем започели борбу. Нико није смео да пружи помоћ ма којој страни. То се строго забрањивало, јер се хтело избећи да се мештани једног или другог супарника умешају, што би свакако проширило сукоб. Члан 131 гласи: „На војсци сваде да нест. Аколи се свадити два, да се бијета, а ин никто от војник да им не помаже. Ако ли кто тече и помаже на порвицу, оно-зи да се бију".

Припадници феудалне војске су имали законске бенефиције, па чак и кад је било у питању спровођење какве судске мере. То је био један од начина преко којих је владајућа класа индиректно настојала да

очува ауторитет и предност војника, као и да се што успешније придобију за ратне циљеве они држављани који су имали право да ступају у војску. Тако се у чл. 61 Законика каже: „Када властелин дође из војске кући или ма који војник, па га неко позове на суд, да буде код куће три недеље, па после да иде на суд“. Такав обезбеђен одмор од три недеље била је нека врста награде за напоре у рату.

Врховни командант је користио многе форме да би код потчињених улио страхопоштовање. Он се готово свуда, чак и у миру, кретао са великом оружаном пратњом. Жупе и градови куда је он пролазио биле су обавезне да ангажују своја превозна средства ради пребацивања његове пратње. Ова пратња врховног команданта је имала веома гломазан транспорт. Без обзира на величину транспорта нико није био ослобођен „да диже“ (што значи да преноси читав транспорт) цара. Тако стоји у чл. 60 Законика: „Цара всек да диже куда камо греде; град всаки до жупе, а жупа до жупе, о паки жупа до град“.

Постојала је велика разлика у правима виших и нижих војних старешина. За прекршаје исте величине оштрије се кажњавао властеличић него властелин. Овакво различито кажњавање претстављало је, с једне стране, потврђивање њихове социјалне неједнакости, а с друге, то је била законска форма дисциплинске потчињености властеличића, који су постепено дошли у потпуну зависност од властелина.

Ратници су са собом носили наоружање које је морао обезбедити онај властелин са чијег су имања потицали ти ратници. Они су такође носили и одређену количину хране, која би приближно подмиривала потребе до почетка оружаног сукоба. То је умањивало покретљивост војске (одреда). Одред се кретао под командом властелина, а свако село у које би одред дошао било је дужно да га смести. Изгледа да је у селима постојало посебно лице које се ангажовало искључиво за обезбеђење коначишта пролазећим војним одредима. Но, свако је село имало право да тражи да се у њему не врши смештај двају одреда, јер се тежило приближно једнаком оптерећењу на феудалним имањима. То је прецизирано у чл. 135 Законика: „Ако војска која се

креће по царевој земљи дође у неко село, онда друга војска која за њом иде да не улази у исто село".

Ратни плен је предаван војводама и цару, као и освојена земља. Страна властела је уклањана, а њихово богатство присвајано и дељено домаћој властели. Војницима је строго забрањивано пљачкање у царевој држави. Тако у чл. 116 Законика стоји: „Ако ко нешто нађе у царевој земљи да не узима нити рече: вратићу ако ко позна. Ако ли отме или узме, да плати то тат или гусар; ако пак штогод нађе у туђој земљи у рату, да узме и носи пред цара и војводу". И даље, у чл. 132 Законика пише: „Ако ко купи нешто од плена из туђе земље, што је пљењено у царевој земљи на вољу му је да може купити од тога плена колико и у туђој земљи".

Остали чланови Душановог законика не говоре непосредно о феудалној војсци, али су драгоцен материјал за проучавање социјално-економске структуре и политичког уређења средњовековне државе, а то значи основе која предодређује карактер и суштину тадашње војске. Зато ових неколико наведених чланова, заједно са осталим члановима Душановог законика, претстављају целину од неоцењиве важности, која је аутентичан и непосредан извор за проучавање улоге и степена развоја како политичке, тако и војне организације.

Преглед ратова у развијеном феудализму

Све брже развијање феудалних односа значило је и развијање феудалне класе која се учвршћује упркос веома тешких спољнополитичких прилика. Нарастање феудализма истовремено утиче на развијање одлучности и спремности поједине већ настале властеле да се одупре ономе који хоће да дели власт са њима. Чак и они жупани, за које је византиска влада сматрала да су јој верни и које је постављала као управне и војне старешине у поједине покрајине, редом су се одметали од централне власти и покуша-

вали да самостално управљају. Постоји читав низ таквих жупана у XII веку, који су, чим би осетили и најмању слабост византиске власти, организовали војне одреде и отказивали послушност. Захваљујући снази византиске војске они су редом поново побеђивани, али ипак та борба за независност није била коначно изгубљена. Сви ови покрети отпора против стране власти, који су се с времена на време дизали, сачињавали су континуелно развијање свести и одлучности у борби, које се таложило и све више нарастало док је стекло врхунац у доба Немање. Немања је кроз безброј борби уздизао свој ауторитет и учвршћивао своју војску, која је имала првенствено задатак да земљу ослободи од туђинске наметнуте власти. Таква војска је имала велику перспективу и она је кроз успоне и поразе стицала нову тактику и усвајала начела сложенијих борби. Поред осталог, економска основа војске била је већ развијена јер су феудални поседи толико нарасли да постају чврста материјална база за њихов развој. Сам Стеван Немања био је најмоћнији феудалац и као такав постао је врховни командант.

Немања је имао под управом крајеве око Ибра, затим Топлицу, Расину и Дубочицу, док су његова браћа управљала осталим делом српске земље. Са својим доменима они су наследили и обавезе према Византији. Немања је боље од свих оценио спољне и унутарње прилике. Њему је повећала изгледе за успешну борбу супротност између Византије, с једне, и Угарске и Немачке, с друге стране.

Његова концепција била је веома примамљива за онај део властеле, који је у њој видео, поред осталог, могућност уживања личних богатстава, па чак и њиховог проширења. На тај начин је Немања окупио велики број присталица који су били спремни за борбу. Он се није збунио ни пред чињеницом што су његова браћа нерадо гледала његове изгледе за освајање централне власти, због чега су чак пактирала са византиским царем Манојлом I и заједно са његовом веома јаком војском, око 1170 године, започели дејства против

Немање. У том моменту избила је на површину Немањина упорност и енергија, као и популарност. Организовао је јаке војне одреде, објединио команду и иступио одлучно против јачег непријатеља. Његова одлучност и брзо дејство нису остали без резултата. Близу ушћа Ситнице у Ибар он је разбио непријатеље, набацио их на Ситницу и тамо их добрим делом уништио. Ова победа подигла је Немањи ауторитет, омогућила му да среди прилике у земљи и улила поверење код војске у његову способност. Немања није само надвладао своје унутрашње супарнике, већ се дуго времена успешно борио против страних освајача, иако се налазио на врло изложеном и комуникативном простору, на који су љубоморно гледали из Византије и из Мађарске.

Немања је постао велики жупан, а истовремено и врховни командант војске. Остали феудалци су му се покоравали, па чак и његова браћа Страцимир и Мирослав (Тихомир је погинуо), који су били кнежеви.

Спољни нападач је био још увек јак, па није дозвољавао да се на његовом домаку развије једна независна држава. Ово тим пре што је Византија све успешније ратовала против Угарске и склопила повољне услове мира. Немања је остао сам на удару, па је био принуђен да поново призна је суверену власт Византији и према њој је остао лојалан све до 1180 године, када је, међутим, поново устао против ње, јер је у то време била војно и економски истрошена у многим ратовима. У то време је дошло до поновног рата између Византије и Угарске, што је Немањи омогућило да брзо заузме скоро читаву Зету. Покушај да овлада Корчулом и Дубровником пропао је услед малог броја ратних бродова и слабе обучености људства за битке на мору. После тога Немања је усмерио своје нападе ка истоку, јер је уочио да је његова војска способнија за борбу на копну. Тако је 1186 године заузео Ниш са околином.

Међутим, и овога пута Немања је остао сам, јер се Угарска поново помирила са Византијом. Поред тога, његова освајања су му развукла снаге, а Византија није чекала да он учврсти власт у новоосвојеним крајевима. Њена јака војска, предвођена лично царем Исаком, поразила је Немању 1190 године на Морави. После

тога Немањи је остала Зета, Косово, Метохија, оба Пилота, крај око Врања, Загрлата, Дубочица, Левач, Лепеница и Белица. Иако је овај пораз умањио значај Немање као војсковође, то је био ипак значајан момент, јер Византија признаје самосталност његовој макар и смањеној држави, а његове војне снаге нису више гледане само као немоћне побуњеничке чете против законите (византиске) управе, већ као озбиљна војна сила која брани независност своје државе.

Немања је предао престо сину Стевану (1196—1224), а Вукан је задржао под управом Зету и Требиње. Стеван није дуго владао у миру, јер су његове мере ка јачању централне власти наишле на отпор, првенствено код његовог брата Вукана. Вукан је себи поставио као циљ да се докопа престола и при томе није бирао средства. Осећајући да није у стању да прикупи јаче снаге за борбу против Стевана, он се ослонио на римског папу, који је иначе био покренуо питање спровођења утицаја римске курије на Балкану. Другог савезника је нашао у Угарској, која је већ јасно испољила агресивне тежње према Стевановој држави и освојила Хум (1198). Оваква политика Вуканова није, међутим, била много популарна, тако да није могао обезбедити престо, којега се докопао 1202 године уз припомоћ угарске војске. Већ следеће године Стеван је поново дошао на престо.

У почетку је остављен на миру, али су се истовремено на границама његове државе одигравали важни догађаји. Крсташка војска се кретала према Цариграду и освојила га (1204), после чега је створено Латинско царство. Крсташи и Бугари су се договорили да удруженим снагама нападну на Стеванову државу. Они су прикупили своје снаге код Ниша (1214). Али до борбе није дошло, јер су изненада одлучили да отступе. Није познато да ли је до овога дошло због унутарње неслоге, премoрености, слабих изгледа за победу или нечег другог. Кроз две године Стеван је мирним путем решио спор са Угарима и Латинима, после чега је предузео мере за учвршћење своје власти. До краја живота много је радио на јачању војске, која се могла, захваљујући томе, одржати у бурним данима власти неспособног Радослава и Владислава (1224—1242).

И поред тога што се у протеклом периоду (1170—1242), укупно узевши, учинило много у погледу оспособљавања и јачања оружаних снага за борбена дејства, ипак владари нису могли остварити сигурну и јединствену команду. То је било условљено недовољно учвршћеном централном влашћу, односно ниским степеном производних снага, натуралним типом привреде и слабом споном међу феудалцима. Зато су после Стевана Првовенчаног наступили дани размирица, свађа и унутарњих борби. Међутим, како се све развијало у знаку јединства супротности, тако имамо, и поред тога, у наведеном периоду даље развијање производних снага, које су постале основа јачања војне организације и побољшања наоружања. Непосредни произвођач — меропах био је заинтересован делимично за производњу, јер је у облицима феудалне ренте налазио могућности, иако незавидне, за личну зараду; усавршавају се средства за производњу, оживљује тржиште итд.

У доба Уроша (1242—1276) држава доживљује просперитет и развијају се, поред осталог, нарочито рударство и трговина. Тиме су створени предуслови за оформљење новог типа ратника — најамника и најамних одреда. За време Уроша се отварају и првипут експлоатишу рудници. Он такође кује и новац. Стварање новчаних извора условљава формирање најамних одреда. Најамни одреди се стварају на одређеном степену производних снага. Они су састављени од страних војника — плаћеника. Тек онда када је феудалац био у стању да обезбеди довољне количине новца, он је могао и да оформи једну такву војску. На основу степена развитка привредног живота могло би се претпоставити да је и Урош имао мале најамне одреде, али то нема чиме да се документује. Још увек се није наишло на изворне податке који би нешто рекли о стварању таквог типа војних одреда у доба Уроша, па ни доцније, у доба Драгутина (1276—1282). Несумњиви подаци о најамним одредима односе се на време краља Милутина (1282—1321).[1]

[1]) Најамни војници се помињу и код Немање, али о томе се не може прецизније говорити, а поготово не може се наћи убедљива материјална основица.

Милутин је био један од најспособнијих војсковођа Немањића. За његово име везане су многе победе над непријатељима и крупан корак организациског учвршћења војске. Квалитети доброг организатора и смелог ратника почели су се код њега уочавати пре него је постао владар, тј. у данима када се припремао да свргне свога брата Драгутина, који је помоћу угарских јединица узео престо своме оцу Урошу.

Непопуларност краља Драгутина, који је помоћу стране војске дошао на власт, узимала је све више маха међу властелом и уопште ратницима. То је нарочито дошло до изражаја 1281 године, када је претрпео неуспех у војним походима против Византије. Драгутин је изгубио и задњу подршку, јер није било у земљи друштвеног слоја на који би се могао ослонити. Већ почетком следеће године скоро сва властела је оберучке прихватила тежње његовог брата Милутина који је управљао Зетом, Хумом и Требињем и тамо ковао планове да дође до краљевског престола и поведе енергичнију политику у циљу проширења државе на југ. Милутин је успео да организује јаке војне одреде и да помоћу њих не само примора краља Драгутина да му уступи престо, већ и да исте године предузме поход долином Вардара и према Брегалници. Том приликом је освојио најпре област Полог, а затим град Скопље и области: Овче Поље, Злетово и Пијанац.

Из освојених крајева Милутин је протерао грчке феудалце и тамо почео да дели поседе својој властели. Међутим, није успео да учврсти власт. Преокрет је наступио када је византиску војску потпомогла татарска најамна војска која је, захваљујући својим брзим и изненадним ударима, приморала Милутинове снаге да се повлаче. Иако су татарски најамници, који су се кретали испред бројне византиске војске, јако угрозили Милутина, његова се војска није распала. Она се повлачила у дубину своје земље и припремала да зада одлучан ударац непријатељу. Милутина није збунило ни то што је морао да напусти чак и Липљан и Призрен. Његова војска је отступала и даље ка Пећи и Косову. То је потстакло Татаре да дођу до закључка да је она неспособна за озбиљнији отпор и да ће доћи лако до плена. Међутим, иако су Милутинови одреди били

непрекидно гоњени, он је сачувао главни део снага. Појачаним извиђањем праћен је сваки покрет непријатеља. Чим су сазнали да су се Татари оделили од византиске војске и наставили сами гоњење, одређен је један део Милутинових снага да организује одбрану, да сачека Татаре на најподеснијем положају и да их уништи.

Иако је татарски одред самостално наступао, део Милутинових снага који је против њих одређен, није се усудио да их сачека на отвореном пољу. Тек када је извиђањем утврђено да се Татари крећу од Призрена ка Пећи, донета је правилна одлука да им се наметне одлучујућа битка на реци Дриму. Међутим, тешко је било одредити место прелаза, иако се јасно видело да Татари спремају изразити напад са форсирањем реке. На мостовни прелаз није се могло уопште рачунати, јер се тада није практиковало подизање мостова приликом форсирања реке, ни за целокупне, а поготову за тактичке јединице. Могло се претпоставити да ће они прећи реку на месту где је мирнији ток, али ни то није било сигурно, јер су Татари имали издржљиву коњицу и вешту у препливавању. Милутиновим јединицама је ишла у прилог једна околност. Татари се нису послужили смишљенијом тактичком радњом у циљу прикривања места прелаза реке. На организацију тајног прелаза нису ни помишљали зато што су се налазили у туђој земљи, где је све било непријатељски расположено према њима и будно пратило сваки њихов покрет. Нису применили нити какав демонстративни (помоћни) ни лажни прелаз. Но, и поред свега, Татари су ипак рачунали на изненађење. Они су одлучили да пређу Дрим тамо где је вода била прилично набујала и где је било тешко предвидети да ће се они усудити на такав корак. Замисао прелаза на таквом месту у односу на изненађење била је добра, али организација прелаза није добро изведена, јер нису обезбедили потребна средства за прелаз нити су оценили правилно речни ток. Брзи ток реке Дрима показао се као кобна препрека. Велики део коњаника се подавио у брзацима, чиме је неутралисана она ударна снага Татара, која је требало да одлучује битку на копну. На тај начин су ослабили изгледи остварења замисли битке, коју су Татари поставили,

наиме, да крилима обухвате Милутинове снаге и да их у окружењу униште. Међутим, чак ни нова ситуација није утицала на промену одлуке татарског команданта Чрноглава. Ту се испољила сва она крутост командовања средњовековних војних старешина, који су се тешко сналазили у новонасталим и непредвиђеним ситуацијама. Чрноглав је, и поред тога што су му снаге биле преполовљене дављењем у води и уништаване стрелама и копљима Милутинових војника, наредио да се и даље наступа. Када су избили на десну обалу Дрима, њихова крила нису била способна не само за маневар, већ ни за одбрану.

Милутинове снаге су биле развијене толико широким фронтом да их Татари нису могли наткрилити. Напротив, преостале снаге татарских крила биле су обухватом уништене, после чега се и сам центар са командантом Чрноглавом нашао окружен. Сада је наступила она фаза безизлазности, коју Чрноглав није предвидео, а због чега је био коначно поражен. О томе како се завршила ова битка, у којој су Милутинове старешине знале да одлучно прозру намере непријатеља, процене ширину фронта прелаза и нанесу пресудне губитке, док се непријатељ није ослонио на копно, овако нас обавештава савременик тога догађаја који се одиграо почетком 1283 године: „И ту ухватише самог старешину — каже Данило II[2]) — њиховог званог Чрноглава и одрезавши му главу украшену драгоценим бисером и натакавши је на копље, донесоше је благочастивом краљу као нарочити дар“.

Ова победа над Татарским најамницима, који су тада сматрани висококвалитетним војницима, подигла је морал Милутинове војске и она је сада била спремна на замашније подухвате. Милутин је и овога пута добро оценио ситуацију како у својој земљи тако и код непријатеља. Није се дао ни обесхрабрити, а није ни пренаглио. Иако је сазнао да је византиска војска отступила ка Скопљу и да су у Византији политичке прилике веома ровите услед класних и династичких супротности, он је поступао опрезно. Своје преостале

---

[2]) Данило II је написао биографије Уроша, Драгутина, Милутина, Јелене итд. Умро је 1337 године.

снаге ојачао је деловима из области којима је управљао његов брат Драгутин, потчињавајући их својој команди. Тек тада (пролећа 1283 године) Милутин је предузео поход ка југу који се завршио великим успехом. Убрзо је избио на Јегејско Море и опустошио Струмичку, Серску и Крстопољску област. Овим је био остварен сан његове властеле и читаво богатство ових области постало је плен војних старешина и војника. Милутинов ауторитет силно је порастао после ових победа, а његова војска била је спремна и за даље победе. Ту је дошла до изражаја основна покретачка снага Милутинове властеле, условљена жељом да дођу до што већих и богатијих поседа. Зато је његова војска, као феудалне војске уопште, служила првенствено као средство ојачања феудалне класе у целини, која је, захваљујући ратним победама, јачала своје позиције превласти и изгледа на ускокласни просперитет. Милутин је искористио њено присуство да тамо учврсти политичку власт. Тек после тога је повлачио своје јединице у унутрашњост земље и направио предах, да би се припремио за нови поход на Западну Македонију. Али и тај предах није био дуг, јер су новоосвојени крајеви претстављали веома осетљиве рејоне, с обзиром да су се у виду дугог клина завлачили у простор који је био окружен противничким снагама са подеснијим стратегиским положајима. Колико је Милутин сматрао важним овај подухват види се и по томе што је мобилисао све своје снаге, помоћу којих је освојио предео око извора Вардара, затим градове Кичево, Дебар са околином и, најзад, Поречку област.

Милутин је све дотада изводио војне акције без савезника. Пошто је из борбе са Византијом изашао као победилац није му га било тешко наћи, поготову међу онима који су иначе у Византији гледали свог непријатеља. Тим се и може тумачити његово зближење са бугарским царем Георгијем Тертером. Али, развучене снаге у проширеној Милутиновој држави нису биле потпуна гаранција њених граница. Најосетљивији део био је на отсеку области (око Рудника и Западне Мораве) којим је управљао његов брат Драгутин. То су и искористила два феудалца, браћа Дрман и Куделин, који су се били одметнули од Угарске и

утврдили на Млави (данас Горњачка Клисура) и владали Браничевом. Они су напали на Драгутинове области и борбе су вођене са промењљивом срећом, све док Дрман и Куделин нису употребили своје злато и помоћу њега набавили најамнике Татаре и Кумане. Тада су упали дубоко у Драгутинове области и набацили га на горњи ток Западне Мораве. Међутим, Милутин је брзо реаговао на ову опасност којом су биле угрожене источне границе братовљеве државе. „Некасниивши ни мало, заповеди да се сакупе сви војници његове државе у помоћ вазљубљеноме своме брату." Ангажујући све своје војне снаге он је одбацио непријатеља у првом налету. Али није стао на томе. Наставио је гоњење у правцу Млаве, све док није делом уништио и на крају сасвим протерао непријатеља из Браничева.

Милутин је на тај начин омогућио Драгутину да прикључи под своју управу Браничево, што је изазвало сукоб са новим суседом, татарским вазалом кнезом Шишманом, који је управљао Видинском облашћу. Шишман је сакупио (1290 године) јаке снаге, састављене од Бугара и Татара, и помоћу њих успео да изненадним нападом продре дубоко у Милутинову државу, у Хвосно (предео око Пећи). Међутим, Милутин је брзо прегруписао своје снаге и запретио десном боку бугарско-татарских јединица, услед чега су ове почеле да се повлаче ка Бугарској. Чим је то осетио Милутин је појачао напад и предузео гоњење. Иако је био у могућности није предузео паралелно гоњење, не само због тога што се оно тада веома ретко примењивало, већ и због тога што се није надао тако наглом повлачењу непријатеља. Али је зато енергично и доследно спровео неке принципе, који су услов остварења основног циља гоњења. Он је гоњењем пратио у стопу непријатеља не дозволивши му да се одвоји, среди и организује за одбрану, ма да се радило о веома дугом операциском правцу: од Косова до Видина. Пада у очи велика издржљивост његове војске која је извршила марш преко Рашке, прешла у противнапад и током гоњења задавала непрекидне ударце.

Милутин није успео да зада непријатељу одлучујући ударац, првенствено због тога што гоњење није

давало веће резултате, сем потискивање непријатеља и његово делимично уништење. Ипак, успео је да нанесе велике губитке непријатељу у граду Видину, где су се неки његови делови били склонили (у Средњем веку се веома често практиковало да војни одреди доста олако напусте област и да се концентришу у утврђени град) и ту били делом уништени, а делом заробљени. Само један мали део снага, заједно са Шишманом, избегао је преко Дунава (његова пратња).

Победом над Шишманом Милутин је неутралисао једног свог противника, али тиме ратни заплети нису престали. На помолу је била нова опасност од јаке татарске државе. Када је сазнао да татарски кан Ногај спрема против њега огромну војску, Милутин је покушао да избегне рат дипломатским путем. Преко посланика уговорио је са Ногајем (1292) да му призна врховну власт, а као гаранцију за лојалност да пошаље свога сина Стевана са једном групом властеле. Али је то све трајало седам година — до погибије Ногаја и унутрашњег расула његове државе.

Милутинове тешкоће нису ни овим престале. Против њега је Византија послала веома јаку војску у намери да му зада пресудан ударац. Она је овај поход дуго припремала и одредила за команданта Михаила Главаса, који је имао за собом богато ратно искуство и који је сматран једним од најспособнијих војних старешина у Византији. Али, показало се да су напрегли своје снаге више него што могу да издрже. Милутин је био мајстор у противударима, па је брзо поразио византиску војску.

Неуспех војске Михаила Главаса разголитио је економску и војну слабост Византиског царства. Услед тога Византија одлучује да сасвим промени политику према Милутину. Она врло упорно ради на стварању мирних односа, што се и завршило уговором о пријатељству 1299 године, по коме су Милутину признате освојене земље северно од линије Охрид, Прилеп и Штип.

Овакву повољну ситуацију Милутин је решио да искористи у циљу учвршћења централне власти. Сада његова војска има важнију унутарњу улогу, јер је помоћу ње (најамника) могао да сузбије штетне и назадне

тежње појединих феудалаца, који су настојали да се отргну од централне власти и гледали само да прошире своје поседе или да се дочепају престола. Поред тога, он је имао велики утицај и међу војницима, са којима је раније извојевао неколико сјајник победа на спољним фронтовима. Зато је акција његовог брата Драгутина (уперена против Милутина) претрпела слом већ у почетку.

Уколико се Милутин чвршће везао са Византијом, Драгутин је све активније припремао и другу акцију против њега. Он је почео да се истиче као поборник оне властеле, код које је Милутинова ратна слава почела да бледи пред повољним изгледом нових освајања на рачун Византије, која се налазила у тешком стању због трулеће фазе феудализма и освајања Мале Азије од стране Турака (1300). Драгутин је постигао делимичан успех тек када је Милутин почео да шаље (коњанике) помоћ Византији за борбу против Турака. Ова акција против Милутина проширила се и на Зету, којом је управљао његов син Стеван, јер је и тамошњој властели био примамљив план, да сада постигну оно што нису раније — приликом Милутинових освајања византиских земаља. Али Милутин је знао да задаје и изненадне ударце. Док је са братом решио спор мирним путем, против свог сина Стевана предузео је једну брзу акцију. Када је Милутин упао у Скадар, Стеван је пребегао на десну обалу Бојане, али је био заробљен, после чега га је Милутин послао у Скопље (где га је, наводно, ослепио), а затим код својих пријатеља у Цариград.

У овом периоду Милутин је појачао војску (најамницима), која му је у великој мери користила у борби против унутарњих непријатеља. Услед тога су позиције његове власти постале стабилније, па је и остао на престолу до своје природне смрти.

И поред тога што је Милутин успео да се одржи у периоду унутарњих борби, оне су се ипак одразиле на јединство његове државе. То је искористио угарски краљ Карло Роберт и упао у Мачву и Београд (1318). Поред тога, унутарњи немири били су видан симптом, који је говорио о томе, да је тешко сузбити хетерогене тежње властеле, које су биле јаче него осећај потребе

јединства државе. То се коначно показало приликом смрти краља Милутина (1321), утолико пре што није било решено питање наследства. Милутин још није био ни сахрањен, а властела је већ дигла главу. Свуда су формирани одреди који су постављали посебне циљеве. Чак је извршен напад на посмртну пратњу и мртво тело Милутиново. О томе његов биограф каже: „На многим местима јављали су се пукови војника, мислећи да постигну неку своју вољу и да уграбе нешто од оних који носе тело блаженога, јер у то време, као што рекосмо, беше велики метеж".

Битка на Велбужду

Рад на јачању централне државне и војне организације наставио је Стеван Дечански (1321—1331).

Он је у почетку водио ситне граничне борбе и дотукао династичне супарнике, а главну пажњу обратио је на консолидацију наслеђених и освојених територија. У међувремену су се, међутим, сложиле Византија и Бугарска да спрече Стевану подизање државне и војне моћи. Тако је 1330 године дошло да чувене битке на Велбужду.

Византија и Бугарска су, на два заједничка састанка њихових царева, склопиле савез и направиле план заједничког дејства против Стевана. Њихове војске су требале једновремено да ударе — бугарска на Источну, а византиска на Јужну Македонију са циљем: удруженим снагама уништити Стеванову војску, њега ухватити или ликвидирати, преотети му престо и срушити домаћу политичку власт. Бугарски цар Михаило је отворено говорио „да ће поставити престо у држави његова (Стеванова) отачатства".

Припрема њихових војски је започела још у пролеће, а о претстојећем рату, односно о претстојећој победи се отворено говорило. Оба цара су имала лично

да се ставе на чело похода, а њихове војске су у бројном погледу најмање упола требало да надмаше Стеванове снаге.

Стеван је увидео да се нашао у тешком положају, јер су му истовремено претила два озбиљна противника, те је стога почео да се спрема за одлучну одбрану своје државе. Његов план је био да према византиској војсци дејствује одбранбено, а да против бугарске војске истовремено предузме напад. На ово су га навеле околности, што је у Јужној Македонији постојало више утврђених градова, подесних за одбрану, и што је византиска војска била нешто слабија. Према томе, на том фронту му није требало да ангажује јаче снаге како би задржао непријатеља, док би главним снагама нападом уништио офанзивнију бугарску војску. Поред појединих посада које су се налазиле у утврђењима према Византији, Стеван је рачунао и на талентованог војсковођу Хрељу, од кога је очекивао да може са својим снагама изводити демонстративне нападе и успешно прикрити стварни и добро замишљени план дејства.

Бугарска војска је била ојачана и најамницима (од Татара и Осега) и помоћним одредима из Влашке. У свему је бројала око 15.000 војника. Рејон прикупљања — Трново.

Стеван је такође прикупио око 15.000 војника. Његова војска је била састављена од пешака, лаких и тешких коњаника (оклопника). У састав ове војске били су укључени и Стеванови најамни одреди.

Стевану није био познат правац наступања бугарске војске, а при оцени могућег операциског правца збуњивало га је у извесној мери то што је бугарски цар са прикупљеним снагама у Трнову извршио покрет према северу и дошао у Видин. Овај покрет ка Дунаву заиста је био дијаметрално супротан од стварног операциског правца, па је то и навело Стевана на помисао да ће бугарска војска извршити упад негде на североисточним границама његове државе. Да би прикупио макар какве прецизније податке Стеван је одаслао посланике бугарском цару, који су истовремено требали да понуде решење мирним путем. Цар Михаило је одлучно одбио понуде решења спора дипломатским

путем и, како извештава Данило, одлучно му одговорио „Хоћу да се бијем с тобом".

Може се наслутити да су посланици донели погрешне податке о правцу наступања бугарске војске, које су вероватно Бугари подметнули у циљу обмане. Стеван је на основу њихових извештаја оценио да ће бугарска војска наступати долином Нишаве, и зато је за рејон концентрације одредио поље Добриче. О томе Данило каже: „И тада заповеди превисоки краљ, да се сабере сва војска српске земље на поље звано Добрич. То је поље дивно и велико у пределу званом Топлица, које лежи према реци Морави. На том су пољу многи од древних царева имали страшне бојеве међу собом и превисоки краљ се надаше да ће се ту сад борити с царем Бугарским."

Стеванова процена ситуације се показала погрешном, јер је бугарска војска бочним прикривеним маршем скренула лево од Нишаве ка Софији, а затим опет удесно продужила југозападним правцем ка Велбужду. Али Стеван се није ослонио само на „посланике", већ је одаслао мање делове, који су требали путем сталног извиђања да дођу до реалних података. Извиђачи су затекли Стевана на Добричу, где је очекивао непријатеља, и поднели му извештај који је, према речима савременика, овако гласио: „Нека ти је знано превисоки краљу, да се подигао цар са својим силама од свог главног града Бдиња (Видина), од реке зване Дунав и иде у државу краљевства ти у место звано Землин (Земен) и хоће да се ту с тобом бори."

Одмах пошто је проучио извештај Стеван је кренуо ка југу низ Јужну Мораву и убрзо избио на реку Каменчу. Његова војска се улогорила на обали исте реке, 24 јула 1330 године, према бугарској војсци, која је пљачкала и пустошила околину Земена. Отстојање између њих није могло бити веће од 20 км.

И овога пута је дошло до преговора, али су их обе стране сматрале као маску за прикупљање стварног циља. Преговори су трајали 2—3 дана, јер је тако конвенирало и једној и другој страни. Бугарском цару зато да среди прилике код своје војске, јер је био изненађен брзим и одлучним наступањем Стевановим. Стевану, пак, зато што је његовој војсци требало одмора, а из-

гледа да је очекивао и још неке властелинске одреде, који су закаснили да му се прикључе.

Тек 27 јула увече показали су се знаци последње припреме за сутрашњу битку. Према предузетим мерама види се да је Стеван добро познавао извесна тактичка начела. Одаслао је мање снаге пешака и лаких коњаника на могуће правце и главне прилазе, који су се повезивали са местом битке, у циљу обезбеђења од изненађења. Исто тако његови извиђачки делови су стално пратили рад непријатеља. Поред тога, да би подигао морал своје војске, одржао је војничку беседу.

Борбени поредак Стевановних снага не може се прецизно сазнати, јер се тешко назире из извора савременика и њихових настављача. Стеван је „устројио" своју војску на *плкове* (пукове), које је поделио на два дела — „предњу и задњу врсту". Предњу врсту су сачињавали оклопници (најамници) и одабрани коњаници а задњу врсту коњаници без оклопа. Језгро прве врсте било је од 1.300 најамника. Оно је имало задатак да разбије непријатељски центар окупљен око цара Михаила, и то директним јуришем тамо где се појави његова застава. Стеван је добро оценио особине тешких коњаника и одговарајуће тежиште њиховог напада. Оклопници нису били способни за неки сложенији маневар. Тешко су се кретали и зато је било најцелисходније да јуришем растроје по дубини најважнији део непријатељског одбранбеног поретка и омогуће лакој коњици довршење битке. Предвиђајући могућност задржавања јуриша (од непријатељских стрела, копаља итд.) Стевану је било најважније да оклопници збијено јуришају „не разилазећи се". Јуриш се и овде састојао, као што се обично дешавало у средњовековним биткама, из судара у коме је најважније било да непријатеља раздвоји и натера да окрене леђа. Гоњење су изводили лаки коњаници, а рањене и оборене са коња убијали или заробљавали пешаци.

Читаво јутро у суботу, 28 јула 1330 године, Стеван је заједно са сином Душаном ценио распоред непријатељских снага, њихов положај и најподесније место напада. Када су уочили да бугарска војска није до-

вољно опрезна, добро распоређена и да се један део бави пљачком, одлучили су да се почне с нападом.

Почетак напада је објављен око подне звуцима труба. Оклопници су одмах прешли на јуриш „не разилазећи се, већ чврсто држећи се у строј један до другога“ и успели да поколебају прве редове непријатеља. Највећа пометња је настала међу војницима у близини бугарског цара Михаила, јер је тамо и био најјачи притисак. Панично бекство бугарских војника и неред били су настали у толикој мери да је и сам цар нагло почео да отступа. Том приликом је пао са коња, а убрзо иза тога сустигнут је и убијен. Мртво тело цара Михаила војници су ставили на коња и донели пред Стевана.

После тога је наступило гоњење разбијених бугарских јединица у коме се истакао млади командант, син Стеванов, Душан. Скоро сви војници којима је командовао цар Михаило били су, заједно са старешинама, уништени и заробљени. Само један део бугарске војске, који је био под командом Белаура, брата бугарског цара, успео је да се одвоји и отступи ка горњој Струми, али су и они били сустигнути. До борбе са њима, међутим, није дошло, јер су, како све више војне старешине тако и њихов командант Белаур, понудили предају и склопили мир не постављајући никакве услове.

О броју мртвих и рањених се не зна, а неки извори само сликовито претстављају те резултате. Данило каже да их је било толико „да се и сама та река Струма сва изменила у крв, јер беху сасецани као и пољска трава . . . Не беше ко да их сахрањује.“ Богдан Иванов износи да је било хиљаде лешева који су покривали долину Струме, на простору између брда Стенских, Раждавица, Шишковица и Николичевско.

После ове битке Стевану је преостало да се обрачуна с византиском војском, која је била доспела до близу Кичева. Зато је упутио своју војску у Јужну Македонију. Византиска војска је, међутим, не сачекавши Стевана, отступила одмах после обавештења да је њихов савезник поражен.

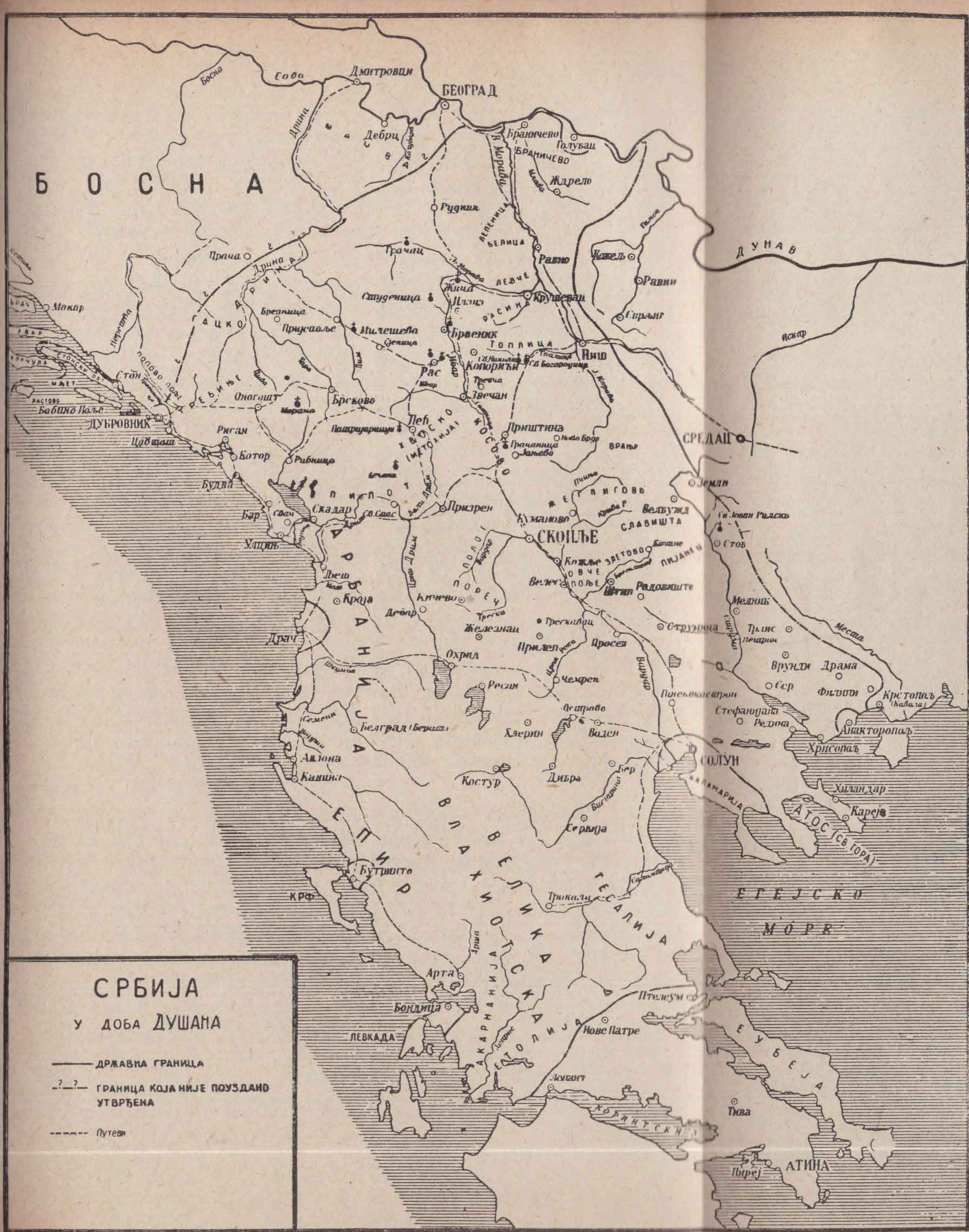
Ускоро после ове победе против Стевана Дечанског устао је његов син Душан да га свргне са престола. Душан је искористио ратну славу са Велбужда и вла-

стелу која је више желела да има полетног и предузимљивог заповедника, какав је он био. Душан је припремио изненадан напад на свог оца, у замку Неродимљу, тако да је овај једва успео да седне на коња и да побегне у недалеки град Петрич. Но Душан је одмах окружио град и ту му се отац предао, те га је овај под стражом затворио у граду Звечану.

Цар Душан (1331—1355) је био врло талентован војни старешина. Имао је личне особине доброг војсковође који је знао и имао енергије да тадашњу феудалну војску изгради и уздигне до високог степена. Он је организационо учврстио тадашњу војску, појачао њену ударну моћ и претворио је у такву војну силу која је постала најјача на Балкану. У том смислу су му добродошла огромна новчана средства којима је располагао, развијено рударство и трговина. Нико као Цар Душан није успео да обузда самовољу и хетерогене тежње тадашњих њему потчињених војних старешина.

Цар Душан је имао уз себе најамнички одред. То је била нека врста гарде која је редовно ишла у његовој пратњи. Поред тога, најамници су се појављивали где год је требало да се угуши било какав унутрашњи отпор против централне власти и феудалног поретка, који је био у пуном цвату.

Цар Душан је за релативно кратко време створио јаку војску као повезану целину којом је предузео против Византије низ успешних напада. Ова се војска врло ретко сусретала са својим непријатељима на отвореном пољу, јер се скоро нико није усуђивао отворено супротставити овако јакој ударној сили. Душанова војска је наилазила на противника најчешће у утврђеним градовима. То га је забрињавало, јер је освајање утврђења била слаба страна његове војске, па се овде служио често лукавством и пустошењем околине. Њему је био пребегао популарни и вешти византиски војсковођа Сергијан, који је имао пуно личних познанстава у византиским градовима. Он је са својим пријатељима ступио у писмену везу и наговарао их да припреме предају појединих градова јакој војсци цара Душана. За неколико недеља 1334 године, Душан је освојио градове Прилеп, Охрид, Костур, Струмицу, Че-

СРБИЈА
У ДОБА ДУШАНА
ДРЖАВНА ГРАНИЦА
ГРАНИЦА КОЈА НИЈЕ ПОУЗДАНО УТВРЂЕНА
Путеви
БОСНА
БЕОГРАД
Дмитровци
Дебрц
Браничево
Голубац
Ждрело
Рудник
Равно
Крушевац
Ниш
Студеница
Милешева
Брвеник
Копорићи
Рас
Звечан
Приштина
Грачаница
СРЕДАЦ
Дунав
ДУБРОВНИК
Котор
Будва
Бар
Улцињ
Скадар
Призрен
Кумaново
СКОПЉЕ
Велбужд
Велес
Штип
Кроја
Драч
Охрид
Прилеп
Авлона
Канина
Бутринто
КРФ
Арта
Бондица
ЛЕВКАДА
СОЛУН
Сер
Драма
Хрисопољ
Хиландар
Кареја
АТОС (СВ. ГОРА)
ЕГЕЈСКО МОРЕ
Трикала
Костур
Воден
Птелеум
Нове Патре
Лепант
Тива
АТИНА
Пиреј
ЕУБЕЈА
ЕПИР
ВЕЛИКА ВЛАХИЈА
ТЕСАЛИЈА
ЕТОЛИЈА
АКАРНАНИЈА
АРБАНИЈА

мрен и Воден. Тада је избио под зидине Солуна и опсео га. У граду је настало колебање и једна група његових присталица се припремала да му отвори капије, али ју је предухитрио византиски цар Андроник III, који је лично тамо дошао. После тога је закључен мир по коме је Душан задржао један део градова.

У то време су се за напад против Душана спремали Угари. Они су искористили груписање његових јединица на југу и почели да надиру ка Жичи. Душан је сазвао све више старешине на савет и тада је донесена одлука да се једним брзим маршем упуте ка угарској војсци и нападним дејствима реше рат. Пошто је већ био обезбедио мир на границама према Византији, против угарске војске је упутио тро својих снага. Угари су били изненађени овако брзим покретом Душанове војске „... И они се сви у један час сметоше, и сва њихова мудрост ишчезе, и не беше ниједнога од њих, који би могао коју реч рећи на њихову корист, но су сви били у недоумици". Душанова војска је без оклевања надирала ка Угарској, али је ова брзо отступила и пребегла преко Саве. После тога Душан је релативно миран период искористио за даље јачање своје војне моћи. Он је стално рачунао на нова освајања, па се за њих и припремао. Увиђајући велики значај Дубровника за набавку, поред осталог, и квалитетног тешког оружја, створио је са Дубровчанима добре односе. Отуда је набављао: ниске шлемове, оклопне напршњаке, гвоздене заштитнике за колена, рукавице, панцире, овратнике итд.

Повољне прилике за остварење Душанових планова настале су избијањем тешке кризе у Византији (1341), која је изазвана дубоким социјалним и политичким супротностима, као и династичким борбама. Прогнани Кантакузен избегао је на двор цара Душана. Овај га је примио зато што је сматрао да ће га искористити за своје политичке циљеве. Помоћу Душанове војске Кантакузен је узео власт у Југозападној Македонији, а затим су му се придружили и Тесалија, Епир, Акарнанија и Етолија. Истовремено су Кантакузена помагали и Турци, што је код Душана изазвало подозрење. У његовом плану није било да дозволи тако јачање Кантакузена, утолико пре што је сам Душан

те исте области сматрао скорим операциским подручјем. Зато он нагло мења став према Кантакузену. Нашавши се у тешком положају, Кантакузен се обратио Турцима, који су га пребацили ратним лађама са ушћа Вардара у Тракију.

После тога Душан је прешао у напад ка мору, са ослонцем на западна гранична утврђења, док се на истоку поставио одбранбено, држећи у опсади град Сер. Његова војска била је сада способнија за освајање утврђених градова и он је у току 1344 и 1345 године заузео градове Кроју, Берат, Валон и Костур. Ове победе су условиле и предају града Сера, после чега је освојио Драму, Филипи и Христопољ.

Низ победа Душанове војске, у којима је освојио Македонију, скоро читаву Албанију и Епир, дали су му повода да припреми шири ратни план, са циљем освајања читаве Византије, што је он наговестио и својом титулом — цар Срба и Грка. Зато је почео са утврђивањем освојених градова, у којима је оставио делове војске и прикупио на хиљаде радника. Пошто је у току те године учврстио власт у освојеним крајевима, започео је нови рат у коме је освојио читав Епир, Етолију, Акарнанију и Тесалију.

Нагло јачање Душанове државе изазвало је забринутост византиског цара Кантакузена (у међувремену дошао на царски престо). Он је чекао згодну прилику да једним противударом поврати изгубљене крајеве. Зато је без оклевања напао на Македонију (1350), чим је обавештен да је Душан са главнином своје војске отишао у Захумље које је требало да освоји од Босне и да потом продужи ка Сплиту. Кантакузен је помоћу делова својих и турских јединица повратио Бер, Воден и Острово.

На вест о нападу Кантакузена на Македонију, Душан је обуставио наступање и упутио своју војску ка Солуну. За кратко време повратио је изгубљене градове, после чега је одлучио да их обезбеди јачим снагама и да припреми напад на Цариград. Али Душан није имао потребних ратних бродова који би му били нужни за остварење једног тако сложеног напада. Покушао је да од Млечана добије флоту, али су ови то одбили.

Ускоро је Душан био уплетен у династичке борбе у Византији. Он је послао 4000 коњаника Јовану Палеологу, за борбу против Кантакузена, који је имао и сада подршку од Турака. Кад су ове Душанове јединице полазиле у помоћ Палеологу (тада су му и Бугари послали помоћ), Кантакузен је добио као помоћ још 10.000 Турака. Тако је дошло до битке код Димотика 1352.

Две непријатељске војске наступале су једна према другој, а да нису знале ни јачину супротних снага, ни правац кретања. Дошло је до борбе у сусрету у којој су се брже снашли турски лаки коњаници. Они су се одмах средили и једним брзим налетом растројили Бугаре, који су одмах у нереду отступили. Затим су заробили Византинце и упустили се у борбу са Душановим коњаницима. Битка је била брзо решена у корист Турака, који су опколили преморене и тешко покретне оклопнике, а затим их у окружењу делом уништили, а делом заробили. Само један део успео је да се спасе.

Пораз Душанових коњаника код Димотика и прелаз Турака на Балканско Полуострво учинили су да је Душан коначно одустао од намераваног напада на Цариград. Он се сада нашао у таквој ситуацији да је са тешком муком могао да одржи и оно што је раније освојио. Напади Бугара са севера, Византије са југа и приближавање Турака, као и недовољно учвршћена власт у освојеним крајевима, сасвим су отежали његов положај. Он је пред своју смрт побољшао односе са својим суседима, али су унутарње прилике биле проблематичне. Поједина властела је показивала тежњу самосталног управљања у додељеним областима. Њу је још увек могао да држи у послушности Душанов ауторитет. Његова смрт била је повод (а не узрок) избијања на површину супротности и хетерогених тежњи ојачаних феудалаца, па је убрзо и дошло до распадања његове државе.

Маричка битка

Иако је цар Душан био енергична личност и учврстио централну власт, био је зависан од феудалаца и у војним питањима. Они су добијали не само поседе са којих су формирали одред оружаних људи под својом непосредном командом, већ и градове, па чак и читаве жупе или „државе“ односно простране области — са правом управљања. Са њима се Душан договарао у питању вођења рата или закључивања мира са појединим земљама. Остали владари су били још више зависни од феудалаца. Поједини феудалци, ослањајући се на своје војне одреде, често су се одупирали централном владаоцу и водили борбу да га свргну са положаја врховног команданта. То се нарочито испољило после смрти Душанове, када је војска као оружана снага била сасвим у рукама феудалаца. Феудалци иначе нису лако подносили централну власт, јер им је наметала извесне војне и друге обавезе. Зато су већ у другој половини XIV века учестале међусобне борбе феудалаца за проширење својих поседа и права, а централна власт је истовремено нагло ослабила.

Јачање крупних феудалаца у доба цара Душана водило је процесу којега ни он сам није желео. Одметање феудалаца и ратовање у циљу остварења личних интереса био је неминован пут, а у то се могао уверити и сам цар Душан (одметање Хреље у једном делу Македоније). У то се поготово могао уверити његов наследник, цар Урош, када је ова појава постала много чешћа. Најпре се повела борба око наслеђа престола. Душанов полубрат Симеон, који је био намесник у Епиру, сакупио је око 5.000 војника, сматрајући да ће успети да преотме владарство од Душановог сина Уроша. Његова војска није, међутим, имала знатних успеха, јер је уз Уроша остало много више властеле, а Симеон је био и иначе веома слаб командант. Његов се положај још више компликовао нападом од стране Деспота Нићифора, који је упао у Тесалију, а затим и у Епир. Тек када је Нићифорова војска била потучена (код Ахелоје 1358) од стране Арбанаса (то је био уствари устанак Арбанаса против Нићифора, који је

прогонио феудалце, углавном Арбанасе, а враћао имање ранијим грчким господарима), Симеон је предузео ратни поход против Уроша. Преко Албаније је продро до Скадра, што је у почетку изазвало неугодан одјек у Србији. Али Симеон није могао да освоји утврђени Скадар, а и у сопственим областима није имао сигурну власт. Вратио се у Тесалију, а Епир дао на управу своме зету Деспоту Томи.

Супротности између Уроша и Симеона покушао је да искористи Матија Кантакузен који је управљао крајевима око Родопа. Он је оценио да му против Уроша требају јаче војне снаге, па је у ту сврху добио од Орхана 5.000 турских војника. После прикупљања у Крстопољу упутио се ка Серу. Међутим, на маршу није био довољно опрезан. Драмски заповедник Војихн, по Урошевом наређењу, пресрео га је и изненада напао јужно од Драме, 1357 године. Матијина војска се дала у бекство, и била је потпуно потучена. Матија је успео да побегне у правцу Филипија, и сакрио се међу трске, у једном лугу, али је пронађен помоћу ловачких паса и предан Војихну, који га је затим скупо продао Јовану Палеологу.

И Угарска није оставила Србију на миру. Њена војска је прешла Дунав 1359 године и продрла до Рудника. Испред угарске војске све је евакуисано. Народ се склањао у шуме водећи собом све што се могло повести и ту се истовремено припремао за отпор. Поједине групе српских ратника излазиле су из шуме и стално вршиле препаде на Угаре. Њихов цар Лудвиг спремао се да изврши напад и продре у дубину Србије, али су га од тога опасног подухвата одвратили великаши. Убрзо су се Угари вратили преко Дунава.

Урошева централна власт није слабила под ударима спољњег непријатеља у оној мери колико је слабила услед јачања феудалаца, који су се све мање осећали вазалима и истицали равноправан положај. Такав је био и кнез Војислав Војиновић, који је управљао пределом између Косова и Приморја, а и у Зети се од 1360 године појављују три брата Балшића. Крајевима око Рудника, Ужица, Лима, горњег тока Дрине и Требиња до Дубровника управљао је Никола Алто-

мановић. У сливу Ибра и Западне Мораве управљао је Лазар Хребељановић.

У Македонији су се истицали деспоти Угљеша и Вукашин. Угљеша је имао област између Струме и Месте, а Вукашин око Скопља, Велеса и Просека. Између њихових области управљала су, северније, два брата Дејановића, а ближе мору, великаш Богдан. Бером и Воденом управљао је војвода Хлапен. У Средњој Албанији владао је Карло Топија, док је челник Муса држао град Брвеник. Ускоро се појављује и Вук Бранковић као господар Звечана, Трепче, Приштине и Вучитрна.

Док је овако слабила централна власт у Србији, на помолу је нова опасност споља — од стране Турака. Они већ 1352 године заузимају град Цимпе, кроз две године Галипоље, а кроз девет година и велики град Димотику.

Политику освајања Балканског Полуострва енергично је наставио Мурат. Он је заузео Адријанопољ (1369) и почео да се шири у крајеве према реци Марици. Следеће утврђено место које је долазило на ред био је град Сер, средиште Угљешине области, а затим остали део Македоније.

Опасност од Турака спречила је Вукашина (управљао је Северном Македонијом) да се, скупа са Ђорђем Балшићем, обрачуна са Николом Алтомановићем. Он се на позив свог брата деспота Угљеше вратио са војском од Скадра прихватајући борбу против Турака, која је била за обојицу неизбежна и непосредна. Угљешина војска се прикупљала у Серу, а Вукашинова у Скопљу, са циљем да се споје на равницама поред реке Марице — код Черномена. Вукашинова војска „као да је ударила — пише Стојан Новаковић — познатим путем на Ћустендил, Дупницу и Самоков, па даље у Тракију, друга Угљешина, из Сера која је ишла некуд преко планина, по свој прилици на Драну и Арду к равницама Маричиним“.

Угљешини и Вукашинови бројно јаки одреди концентрисали су се на простору Черномелски Луг, који је био удаљен четрдесет километара од непријатеља (посада у Адријанопољу). Импресија изазвана великим бројем ратника, реком Марицом као природном пре-

преком и удаљеношћу од непријатеља — све је то потпуно успавало будност војних старешина. Они нису предузели ништа за ноћно обезбеђење и евентуалну одбрану, већ су се искључиво заносили планом према коме су требали одмах да освоје Адријанопољ који је држала бројно мала турска посада. Сматрали су да је тај задатак не само веома лако извршити, већ и да се Турци неће усудити ни да их сачекају у граду. Никоме од њих није падало на памет да их Турци могу напасти негде ван града. Заиста, турска посада у Адријанопољу, са командантом Лала-Шахином, била је у веома тешкој ситуацији. Лала-Шахин, обавештен о покрету војске из Македоније, хитно је тражио помоћ од Мурата из Мале Азије. Али је истовремено предузео све што може са своје стране. Одлучио је да бројни недостатак војске надокнади вештином, смелошћу и лукавством. „И он посла своје људе ка Вукашину с понудом да га остави на миру онде где је, а он да ће бити као и рок, и да ће, ако краљ хоће и данак давати". Овим потезом Лала-Шахин је мислио да вишеструко добије. Наиме, да Вукашина и Угљешу убеди у своје мале снаге и да добије у времену док би му стигло појачање из Мале Азије, а истовремено да испита распоред, положај и јачину њихове војске. Чим се вратила Лала-Шахинова извидница и изнела „недостатак управе, — наставља С. Новаковић — и људе како иду куд који зна и како пијани леже, као војска без главе и управе", одлучио је да изведе ноћни изненадни напад. Знајући где се налазио шатор главних заповедника, усмерио је напад на „главни стан" с циљем да обезглави одбрану. У овоме су Турци потпуно успели, јер су погинула оба брата — Вукашин и Угљеша. „Како је било летње време, прича Ханкандил, ратници су били небрижљиво опасали оружје и пустили коње, што се никад у рату не чини. Кад су били изненада нападнути, многи су у тој забуни немилостиво побијени; многи су се подавили у реци; многи нису знали куд да се окрену, те су тако пропали".

Однос снага је третиран у разним записима, али је тешко ослонити се на ма који. Највише њих слаже се да су Вукашин и Угљеша имали до „шесдесет ти-

сушт изабрани војски“, а Лала-Шахин око 15.000 војника, што је свакако увеличано.

Разбијањем Угљешине и Вукашинове војске Турци су стекли сигурне позиције на Балкану, одакле су могли продрети у Македонију и Грчку без великог напора.

Два месеца после Маричке битке умро је цар Урош који је иначе био остао без власти, чиме је престала владавина Немањића.

Од Маричке до Косовске битке

Битком на Марици Турци су отворили врата за надирање у централни део Балкана. Најјача војска била је оружано разбијена, те су Турци ускоро после ове битке освојили Угљешину област и наметнули вазални однос краљу Марку, сину Вукашиновом. Слично је било и са браћом Дејановићи, који су, као и краљ Марко, имали обавезу да дају Турцима помоћне одреде и годишњи данак. У таквој ситуацији непосредне опасности од веома јаких турских снага, феудалци су се и даље гложили, отимајући један другом поједине делове и угрожавајући читаве области. Међу њима се нарочито истицао жупан Никола Алтомановић, звани „Осињак“, који је са својом војском почео да отима територију од суседних феудалаца. Али је кнез Лазар, коме је овај био узео Рудник, склопио савез са босанским баном Твртком, те су обојица ударили на Алтомановића, разбили му војску, њега ухватили и ослепили. Области које је поседовао Никола Алтомановић поделили су међу собом, те је тако кнез Лазар имао у својим рукама Ужичку и Рудничку област са седиштем у Крушевцу. Поред тога, он је прикључио крајеве до Дрине и Саве, располагао са два најважнија рудника, Ново Брдо и Рудник, и уредио односе са Вуком Бранковићем господаром Звечана, Приштине,

Скопља и Призрена, иначе његовим зетом. На овај начин је кнез Лазар донекле средио прилике, успео да учврсти јединство и припреми се за одбрану против турске најезде.

Турска војска

У турској је процес феудализације био јасно изражен нарочито од времена власти Мурата (1359—1389 године). Тада су турски феудалци добијали поседе који су се могли свести на три врсте. Поседи који су давали приходе 3 до 20 хиљада акчи звали су се тимари, а њихов власник тимариот. Такав феудалац је био дужан да се опремљен на коњу стави на располагање владару у случају рата. Он је са собом водио известан број ратника (касније од 1 до 7 ратника). Посед са приходом од 20 до 100 хиљада акчи звао се зијамет, а његов власник зијам. И он је имао сличну војну обавезу, само је број ратника које је са собом водио био већи (касније од 7 до 25 ратника). Посед са приходом од преко 100 хиљада акчи звао се хас, а његов власник бег. Он је водио у рат (касније) преко 25 ратника.

У европском делу турске државе спахиско-тимарски систем претстављао је основу организације ленске коњице. Спахије су добијале поседе непосредно од централног владара, па су се према томе непосредно њему потчињавали. Услед тога је код турске војске јаче изражена централна команда и ауторитет врховног заповедника.

Субординација турских војних старешина била је далеко више развијена него код српских. То је условљено карактером њихових поседа, које су могли поседовати ако су били храбри и привржени ратници. То је важило и за њихове синове.

Поред ове војске, која се скупљала повремено, тј. када је владар позове, постојала је и стална војска — јаничари.

Јаничари су још од детињства подвргавани строгим војничким и религиозним правилима. Живели су у касарнама, подељени на десетине и оде (нешто као чете). Љубав према породици и уопште родбини имала је да се замени љубављу према владару. Од јаничара се захтевало: „1) апсолутна послушност командантима и старешинама; 2) потпуна слога и јединство међу свим јаничарима. Они састављају једно тело (кор) и биће у једном месту; 3) уздржавање од ствари недоличних војнику и јунаку, као раскош и уживање; 4) никада се не удаљавати од прописа светога Хаџи-Бекташа, односно вере и побожности, и вршити све дужности исламске; 5) никога не примити у јаничаре, који није по закону регрутован, или као заробљеник учвршћен; 6) смртна казна вршиће се на нарочити начин; 7) произвођење у чинове вршиће се по старешинству; 8) јаничари не могу бити укорени нити кажњени од других, сем од својих старешина; 9) изнемогли одпуштају се (а постојала је и пензија); 10) јаничари не могу носити браду; 11) јаничари се не могу женити; 12) они се не смеју удаљавати из својих касарни; 13) не могу упражњавати никакав занат; 14) они ће проводити време у вежбању и учењу у ратној вештини".

Јаничари су били углавном наоружани луком и стрелом. Поштовали су првенствено казан, па су и њихове старешине имале назив, као: чорбачи баши (који дели чорбу), ашџи баши (главни кувар), сака баши (водоноша) итд.

Турска војска је имала и акинџе. То су извиђачи — коњаници, који су обично продирали испред војске и, поред извиђања, редовно пљачкали. Пре Косовске битке увели су и војнике — комορџије. Они су били углавном сточари, који су у рату вршили службу транспорта.

Наоружање турске војске састојало се из: мача који је био изоштрен при врху и углавном служио за бод; копља, које је било од витког дрвета, сем врха, који је од шиљатог гвожђа и помоћу кога је вршено пробијање и прорез; џилит је сличан копљу, али је

краћи а избациван је из руку коњаника тако да је имао јаку пробојну моћ; лук са стрелом, мањом или већом, или чак са таквом стрелом која је садржала запаљиву смесу која би после избацивања из лука догоревала у телу непријатеља; буздован тежак до 15 кг са дршком од дрвета, а главом од гвожђа, заобљеном или са по неколико шиљака ради пробијања оклопа и тела противника. Ове топузе или буздоване (или шестоперце који су имали шест оштрица — пера) обично су носили коњаници; пешаци су носили понекад само мање топузе који су имали ексере место шиљака; сабља је била крива и подешена више за сечење него за бод; секире су имали разних величина, а углавном су личиле данашњим (употребљаване су за борбу на блиском отстојању или за отклањање евентуалних препрека); штап, који је био заоштрен, избациван је на непријатеља хоризонтално, а приликом пребацивања преко бедема, када су нападани феудални замкови или утврде, бацан је вертикално на живу силу; штит је био издужен и направљен од гвожђа или уобљеног дрвета превученог јаком кожом, а ношен је у левој руци; шлем је био од гвожђа или бакра; оклоп се обично састојао од металних плочица међусобно јако учвршћених. Сличне су биле и панцир-кошуље прављене од исплетене металне жице. Штит се употребљавао за парирање удара било са које стране.

Турска војска је употребљавала и шаторе веома разнолико украшене и добро удешене за боравак. Шатори су били неопходни њиховој армији јер се често налазила у покрету. У склопу турске војске налазила се и војна музика која је оформљена још 1289 године.

Турска војска је била бројна и имала је јаку и покретну коњицу. Имали су и свој изграђен борбени поредак приликом наступања на непријатеља који су примењивали кроз велики број битака вођених у Азији и Африци. У једном летопису Мијајла Константиновића стоји о турској војсци: „За време борбе Султан шаље дворске људе на искићеним коњима да пазе како се који јуначки влада и како иде бој, а сваки од њих има палицу и потстиче људе на бој. Они се зову чауши. Бојни поредак који је Мурат употребио код Коњаха у Азији против Алседине остао је као образац и за бу-

дућа времена, кроз цео XIV и XV век. Овај усвојени нормални поредак за бој био је углавном овакав: у центру Султан са својом гардом; десно и лево сипах (коњаник) и силихдар (носилац оружја), пред њима јаничари: на десном крилу анатолијске (азијске) трупе, а на левом урумелиске (европске) трупе под командом Муратових синова. У резерви је остављен нарочити одред за опкољавање и решавање битке".

Косовска битка

Прва значајнија битка коју је водио кнез Лазар против Турака била је одбрана Ниша 1386 године. Ниш је имао свој посебни гарнизон и био припремљен за дужу одбрану. Око града су били ископани веома дубоки ровови. Сем тога, град је био оивичен високим зидовима који су, нарочито у оно време, веома увећавали одбранбену моћ. Морал код јединица био је на висини, јер их је прожимала љубав за одбрану своје земље. Гарнизон се јуначки бранио око 25 дана, а то се може видети чак и из једног противничког писма у коме Хамид честита Мурату на освајању Ниша: „Дознао сам, да је много врагова и непријатеља свете Мухамедове вере међу којима и безбожни Лазар с непријатељским делима пошао против правовераца. Један део од њих уђе у Ниш, прибегавши лукавству свакојаком. Док је трајала опсада, после многих битки, они покушавају више ноћних излетања, да запале муслиманске убојне справе али су свагда сузбијани и сасвим у неред и бежање враћени. Са тим један део опседнутих повуче се у градић и науми тражити милост, али више њихових старешина подбодоше их да непријатељство понови, затискујући врећама пуним земље зидове, који су били проваљени, и тако опет почињући нападање... Муслимани као разјарени лавови и слонови навале на разне провалине, растуре својим уда-

рима оне вреће којима су рупе на зидовима биле затиснуте и најзад продру у град“.

Падом Ниша Лазар је изгубио врло важну стратегиску тачку, с обзиром да је он и тада претстављао средиште комуникација за Србију, Македонију и Бугарску. Турци су искористили ово преимућство и упали исте године у Топлицу, али су одбијени код Плочника. Један део турске војске, који је био продро у Босну, претрпео је пораз 1388 године. Између Требиња и Билећа уништена је скоро читава турска војска, а њихов командант Шахин једва се спасао са малим деловима снага.

У међувремену Лазар је припремао војне јединице и уредио односе са Твртком, Жигмундом и Ђурђем Балшићем.

После ових пораза Мурат је одлучио да припреми јаке оружане снаге и да уништи Лазареву војску. У пролеће 1389 године заједно са два своја сина, Бајазитом и Јакубом, Мурат је кренуо из Пловдива, где је била прикупљена њихова малоазиска и европска војска. На путу куда се кретала турска војска (Пловдив—Ихтиман—Велбужд—Прешево—Приштина) прикључила им се и вазална војска. Мурат је стигао на Косово 14 јуна са око 50.000 војника. Тамо се већ налазила српска војска, бројно упола слабија од турске. Већ сутрадан, 15 јуна стајале су на косовском равничастом терену две војске у борбеном распореду.

У средини турске војске (то је данашње Муратово тулбе) налазио се Мурат са својим најхрабријим војницима — јаничарима; на десном крилу био је његов син Бајазит са европском војском, јер је тада било уобичајено када се у Европи води битка да се на десном крилу налази европска војска, а у Азији азиска; на левом крилу се налазио Муратов син Јакуб са азиском војском.

У средини српске војске налазио се кнез Лазар са пешадијом и 3.000 оклопника, на десном крилу Вук Бранковић, а на левом Влатко Вуковић.

Српска војска је отпочела напад на читавом фронту, али су турско десно крило и центар давали жесток отпор и успешно се бранили. Вероватно су Турци тада пропустили Милоша Обилића. Међутим, турско лево

крило је све више попуштало и изгледало је да ће српско десно крило успети да загрози бок и позадину турског центра. Прекретница је, међутим, настала када је Бајазит преузео команду и са својим коњаницима прешао у противнапад. Он је успео да разбије лево крило српске војске и да пренесе удар на центар. Бајазитови успеси имали су јако морално дејство на турску војску, па и на њихово лево крило. Док је српски центар био захваћен турским десним крилом и центром, Јакуб је прешао у противнапад. Српски центар није могао да издржи удар много јачег непријатеља. Војска кнеза Лазара је била потпуно разбијена, а он заробљен и погубљен. Вук Бранковић се повукао у Дреницу.

Према турским изворима наводе се неке цртице: „Од бубњева, труба и свирала, од вриске коња и дозивања људи неки пустише душу. Речју-два се мора ту здруже, мачеви засијају као ватрене муње. Ветар не могаше дувати у лице, а кад коњи у поток загазише, не могаше, овај потећи. Стрела паде с неба на земљу као из облака. Јаукање и запомагање се са земље на небо као и дим успињаше. Мач удари у мач, сулица о сулицу, ђорда о ђорду. Од звека мачева и штропота удараца као и од вике и хајкања липсаше у гори звери. Лаки османски стрелци започеше бој. Тешко наоружана српска пешадија стајаше као стена. С обе стране беху мртви и рањени подједнако знатни. Дуго се је борило без очигледног успеха. Најзад пођоше Срби на јуриш, пробише бојни поредак османски и доведоше њихово лево крило у страшну забуну.

Већ се чињаше да победа нагиње на страну неверника, кад се Бајазит извештен о опасности баци као муња са гвозденим буздованом усред гунгуле и својом руком поби многе српске витезове неокретне у њиховим оклопима. Крв правовераца и неверника тецијаше реком и надалеко покриваше бојно поље са главама изгинулих као леја разнобојних лала“.

Битка на Косову се развила између две војске које су имале различиту друштвену и економску позадину, бројност и наоружање и суштину кохезионе силе која је држала војне одреде у њиховој целовитости (Лазарева војска је била прожета свешћу да брани своју независност, а Муратова опијена освајањем).

Лазарева војска је тада имала ослободилачку и прогресивну улогу, јер је значила оружану снагу која је бранила независност своје земље од страног поробљивача. Та светла карактеристика Лазареве војске била је један од извора који је надахњивао народну традицију и дао јој потстрека да увелича не само број учесника и губитке, већ и уопште значај косовске битке.

Турци су били на ниском степену друштвеног развоја, па су, према томе, познавали блаже форме експлоатације. Али такво уопштено теоретисање не доводи до потпуне анализе стања и карактера ситуације и, према томе, не само што се на тај начин не уочава онај битни елемент, него се, напротив, он коначно ставља у засенак. Долазак турске војске и њено освајање значило је за наше народе велики историски застој друштвеног прогреса и зато је борба наших народа значила „одбрану више културе средњовековне Европе, која је — како каже Б. Зихерл — била у развитку, од напада номадских и полуномадских народа. Такав је значај имала, например, Косовска битка 1389 године".

Пораз српске војске на Косову Пољу није значио коначну катастрофу. Иако су настале тешке војне и политичке прилике, ипак није био у потпуности исцрпен мобилизациски потенцијал за поновно оформљење војске. Додуше, одреди који су учествовали на Косову Пољу били су више него десетковани. Али је у оквиру неосвојеног дела државе било још снага које су се, захваљујући патриотском валу и бојазни од робовања под Турцима, прилично лако укључивале у војне одреде који су организациски претрпели извесне промене.

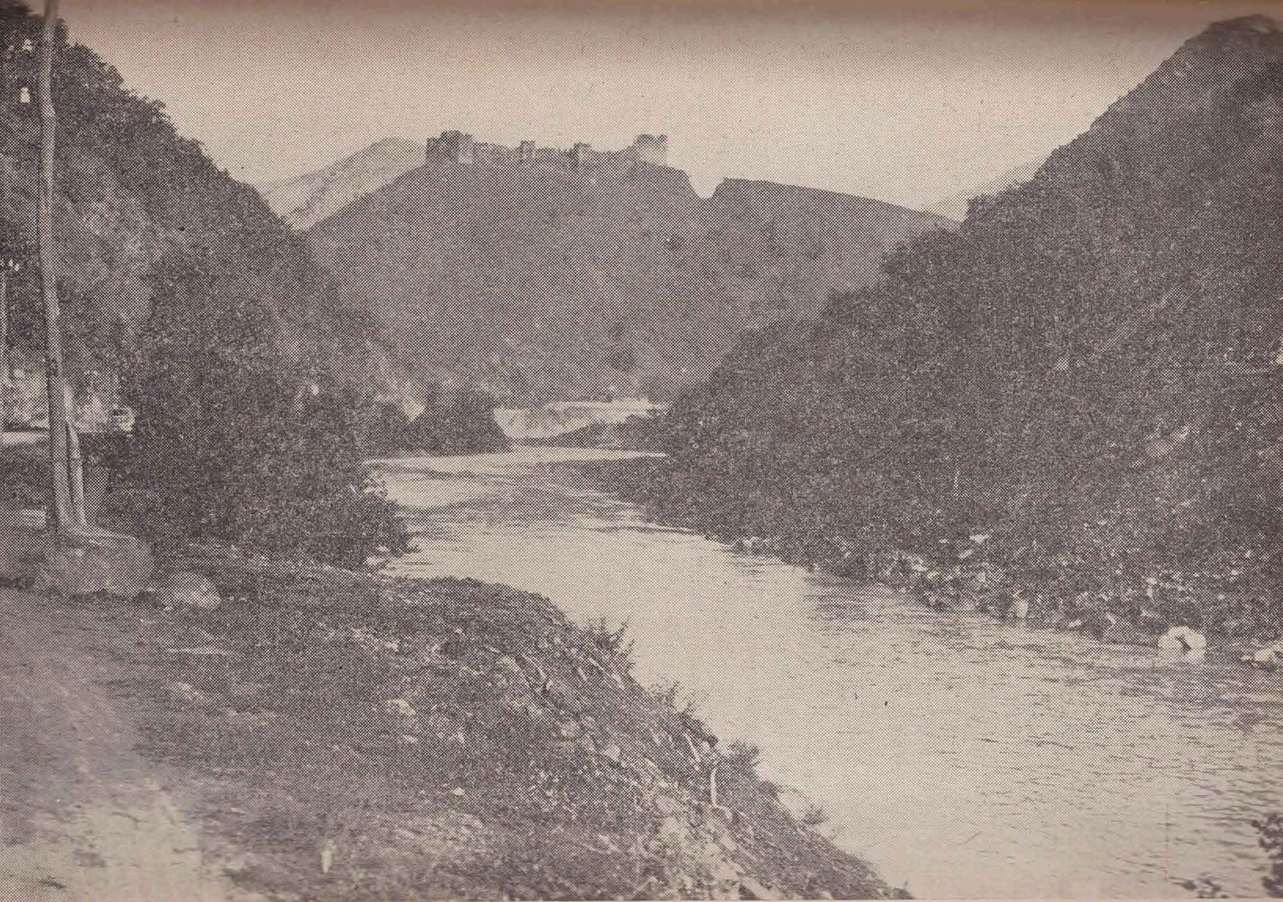
После битке на Косову Рашка и Зета су постепено освајане. То освајање је трајало читаво столеће. У том периоду војни задаци добијају још пунији значај и њима је испуњен скоро читав државни живот. Феудализам је у целини и уопште обојен, према речима Енгелса, војним карактером. То се у потпуности односи на друштвену констелацију Рашке и Зете. Али овде се опажа конвергирање двају момената специфичности. Да је уследио нормалан друштвено-економски развој онда би се и војска Рашке и Зете нормално модифици-

рала. Тај нормалан развитак друштва, наравно, био је осујећен наступањем Турака. Услед тога, уместо припремања платформе за нормално распадање феудалне војске (као што је то било у Француској, Енглеској итд.) у оном периоду када почиње да издише оронули феудализам у Рашкој и Зети, сусрећемо покушај ојачавања оружаних снага и прикупљања задње снаге да се оружано одупре феудалној Турској, чија је војска тада у пуном цвату. Тако имамо, с једне стране, увођење низа нових мера да би се ојачала материјална моћ војске у циљу одбране државног интегритета, а с друге, пак, међусобно ривалство великаша који су уско класно гледали своје егоистичке циљеве и тако доприносили смањењу ефекта оног што је већ урађено. На тај начин се компликовала проблематика одбране независности земље, војска је очигледно слабила, а народ упадао у још теже материјалне тешкоће.

Заиста, српска феудална војска била је разорена пре свог природног издисаја. Али не само што је спречено њено нормално одумирање, већ је осујећено и развијање нових елемената који су у њеном крилу проклијавали у будућу капиталистичку војску. Зато је удар турске војске значио удар на нормалан развој војне организације, војне културе и степена наоружања.

Прилике после Косовске битке

Пораз на Косову био је не само тежак ударац за српске оружане снаге, већ се одразио и на политичко растројство, које се испољило нарочито у супротностима између Вука Бранковића и Стевана Лазаревића. Вук Бранковић је и за живота Лазарева, као његов зет и крупан феудалац, претендовао на проширење политичке власти, а поготово када је као командант десног крила српске војске на Косову успео да избегне судбину Лазареву и да се са једним делом снага повуче. Насупрот њему стајао је Стеван, син Ла-

Град Маглич на Ибру — XIV век

(Дероко)

зарев, млад (19 година) и без ауторитета свога оца. Ове унутарње размирице још су компликоване непријатељским држањем угарског краља Жигмунда, са севера (који је, користећи пораз на Косову, већ новембра исте године освојио градове Борач и Честин), и сталном опасношћу од турских јединица, са југа и истока.

Жигмунд није послао помоћ коју је очекивао Вук Бранковић, али је својим ставом утицао на Стеванову мајку Милицу. Она је признала вазални однос према Турској обавезујући се, поред осталог, да ће јој давати помоћну војску и препустити низ утврђења, међу којима се истицао Голубац на Дунаву са осам кула.

Вук Бранковић је продужио са отпором према Турцима, ослањајући се на своја утврђења: Скопље, Призрен и Звечане. Али све то није дуго трајало иако се Мурат после битке на Косову вратио у Малу Азију, где је до 1393 године водио борбу против емира. Вук Бранковић је морао већ почетком 1392 године да преда Скопље, а крајем исте године и Звечане. Поседањем ових градова Турци су неутрализовали ослонце за сваку офанзивну акцију са Косова и јужно, и испунили део стратегиског плана којим је био предвиђен низ битака у циљу освајања утврђења између Дунава и Јадранског Мора.

Стеван Лазаревић је првипут учествовао са својим јединицама у склопу турске војске у бици на Ровинама, 1394 године. Влашки војвода Мирча стално је угрожавао Турке са севера, па је Бајазит одлучио да прекине с тим непрестаним упадима и учврсти позиције у новоосвојеним крајевима. Својој војсци је прикључио не само Стеванову већ и Константинову и војску краља Марка. Стрелци војводе Мирча, заједно са Жигмундовим, сачекали су их на Ровинама, где је терен био покривен шумама, и обасули их са свих страна кишом стрела. Турска војска била је поражена. Међу погинулима налазио се и краљ Марко.

После пораза на Ровинама Бајазит је уместо Марка и Константина поставио турске управљаче. Тада је основао Ћустендилски санџак што је требало да значи нову меру за утврђење турске власти на Балкану и ослонац за постепено ширење. Бајазит није прешао у офанзиву против Угарске ни после две године, када је

Град Ново Брдо код Приштине. Бранио је рудник сребра, злата и олова. Ово је био највећи град у Србији у почетку XV века

(Дероко)

извојевао победу над Жигмундовом војском код Никопоља, већ је урадио слично као и раније: основао је нову провинцију са седиштем у Видину.

Бајазит је веома тешко спроводио линију потпуне субординације од стране потчињених команданата. Личне тежње појединих виших војних команданата све више су се противстављале обједињеној и чврстој централној команди какву је Бајазит покушао да оствари. То се убрзо одразило. Приликом сусрета са јаким непријатељем у бици код Ангоре, 28 јула 1402 године, Бајазитова војска била је разбијена од стране монголских јединица, којима је командовао искусни ратник и освајач Тамерлан.

Стеван Лазаревић је три пута покушавао да са својих 5.000 оклопника пробије обруч који се све више стезао око Бајазита, али је све било узалудно. Бајазит је заробљен.

После тога Стеван Лазаревић је за неко време променио став према Турској, ослободио се вазалства, а признао га Жигмунду, који му је дао под управу Мачву и Београд. Овако оснажен Стеван је могао да закључи повољан мир са браћом, која су суревњиво гледала на његово јачање, и са Сулејманом (који је дошао после Бајазита) против кога је водио неколико борби.

За време Стевана Лазаревића Србија је поново ојачала и обухватала територију између Саве и Дунава на северу, између Дрине до Вишеграда (укључујући и Сребрницу) на западу, Бара, Улциња, Призрена и Скопске Црне Горе на југу, и долине Тимока на истоку.

У току неколико година после смрти Цара Душана извршено је прегруписавање снага зетске властеле. Поједине војсковође, које су у доба Душана водиле главну реч на линији помагања цара као централне личности, уступају место новим личностима — властели која се на линији сепаратизма нагло уздигла, јер је тај период слабљења централне власти погодовао таквим тежњама. Већ од 1360 године јављају се браћа Балшићи: Страцимир, Ђурађ и Балша, као најистакнутија властела, иако је њихов отац (Балша) био сирома-

Град Ресава — почетак XV века

(Дероко)

шан властелин. Они су веома смело предузели низ нападних ратова у циљу проширења своје власти и освајања нових територија. За нешто више од једне деценије њихови почетни поседи (Бар и Будва) били су проширени на територију између Дубровника и Призрена.

Тако ојачана држава Балшића била је краткотрајна творевина, коју су нагризале феудалне размирице и супротности како између појединих феудалаца унутар граница Зете, тако и супротности у односу на албанске, српске и босанске феудалце. Њене перспективе биле су покопане новом опасношћу од стране Турака и сплеткама Млечана. Већ за време Балшиног синовца Ђурђа II Страцимировића (1385—1403) Зета је била сведена на територију између Скадарског Језера и Јадранског Мора, и Скадарску Област. Ђурађ је једном приликом био заробљен од Турака, па се откупио по цену губитка Скадра, Дривоста и пристаништа Св. Срђ. Ђурађ је поново повратио наведене области од Турака, али их је морао предати Млечанима, који су највештије искористили његов тежак положај (услед борбе са Турцима и својим супарником Радичем Црнојевићем).

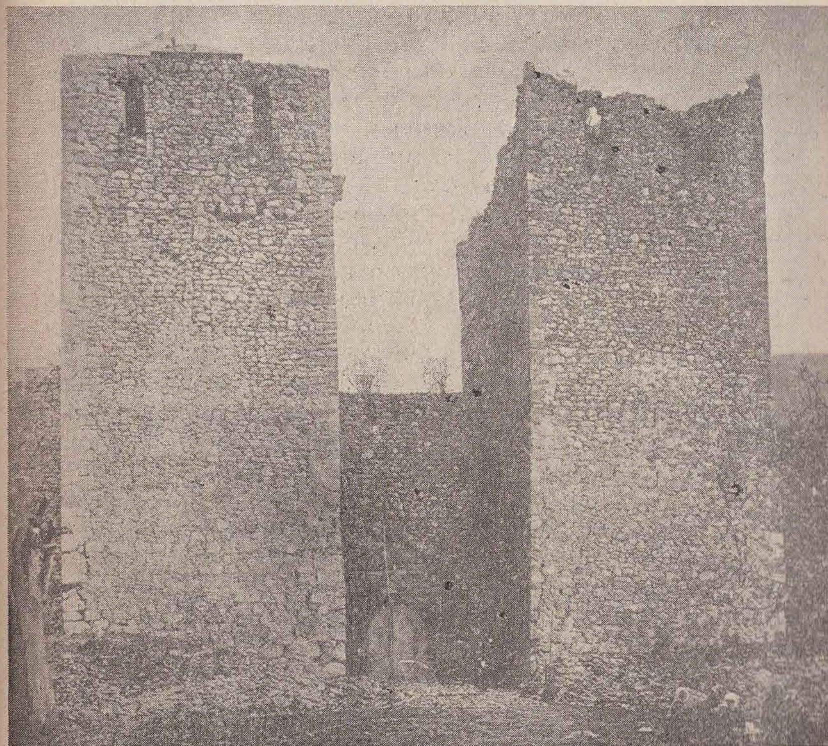
Ђурђа II је наследио његов син Балша III (1403—1421). Он је почео да формира најамне одреде, рачунајући да ће помоћу добро плаћених ратника повратити моћ државе својих предака. Највише је ратовао са Млечанима, али је после низа успеха био поражен под зидинама Котора (1420 године), где је био прикупио сву своју војску. Следеће године отишао је у Србију и тамо и умро код свога ујака Деспота Стевана који је наследио скоро све Балшине поседе.

Повременим освајањима Турци су помицали своју границу на запад. За време Мехмеда II уклинили су се између Србије и Зете, а за време Бајазита прикључили Зету Скадарском санџаку (1499 г.).

Војска и наоружање у доба Деспотовине

Стеван Лазаревић је био веома талентован и способан војни старешина који се истицао не само смелим и успешним командовањем у биткама, већ и дубоким познавањем ратне вештине. Није случајно забележио Константин Филозоф да је Стеван претендовао на инструирање појединих команданата из војне

Улаз у град Ресаву

(Дероко)

вештине и да је давао зреле анализе појединих борби. Његово основно начело било је да се са малим губицима може постићи велика победа.

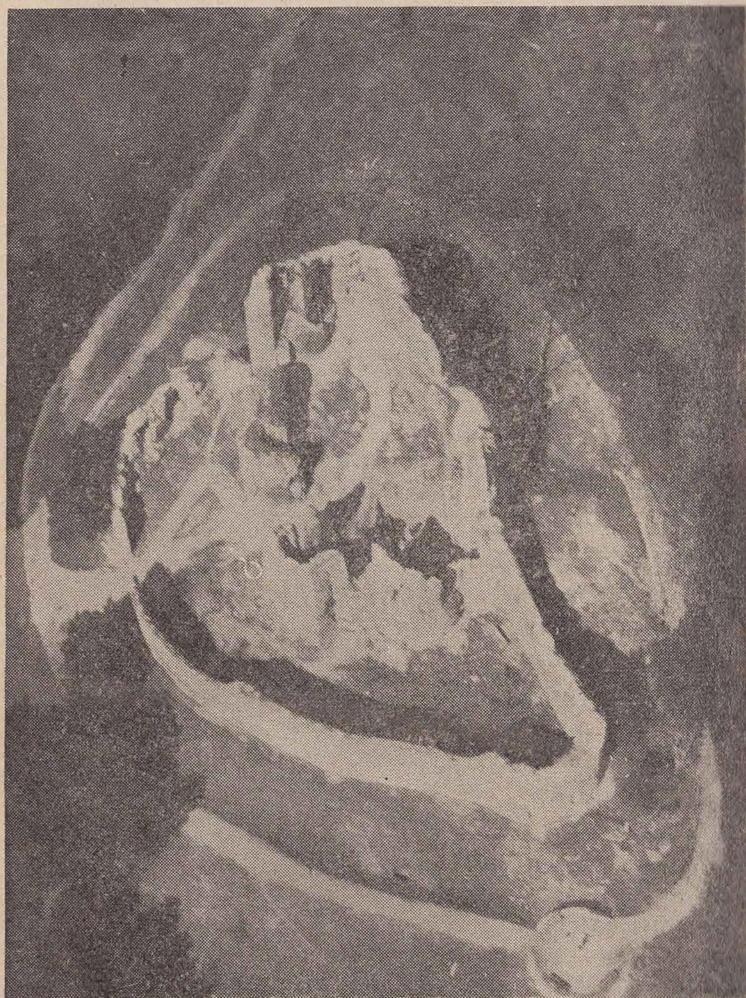
Он је поклањао много пажње војној организацији. Увидео је да без добро наоружане и организоване војске не може имати успеха ни у унутарњој ни у спољној политици. Зато је у његовим плановима питање војске заузимало првостепен значај.

У XV веку су друштвено економске прилике биле у много чему измењене у односу на период Немањића. То је Стеван добро схватио и на бази нове материјалне подлоге извршио значајну војно-организациону новину.

Војни одреди су се формирали и даље на баштинама и пронијама, али нису више имали онај значај какав су имали у време Немањића. Баштинички и пронијарски одреди губе преимућство, јер је њихова материјална основица преживела. Раније, односно у доба када је феудализам био на врхунцу, проније и баштине су имале најважније место у производњи. Међутим, одвајањем занатства од пољопривреде и повећањем продуктивности, развојем трговине и рударства, пољопривреда је уопште била потиснута. Тај процес потискивања, па чак и пропадање пољопривреде, убрзан је ратним пустошењем од стране турских јединица. У томе су се нарочито истицале посебне турске јединице — акинџије, састављене од коњаника са искључивим задатком да извиђају, пљачкају, руше и пале. Народ се испред њих склањао у утврђена места, препуштајући њиве, воћњаке, куће и друго пустошењу.

Деспот Стеван није могао више рачунати на баштине и проније као на најважнију материјалну основицу војске. Са њих се није могао опремити потребан број добро наоружаних војника — оклопника. Поред тога, ни Стевану није ишло много у рачун да вештачки потхрањује ове јединице, које су обично биле повољно средство за остварење разних сепаратистичких тежњи и које би могле постати озбиљна препрека његовој одлучној намери да ојача централну команду.

Он је био један од оних команданата који је необуздано и чврстом вољом хтео да уздигне положај врховног заповедника у толикој мери да он буде једини који ће доносити одлуке и командовати. У том циљу

Жрнов — снимак из ваздуха

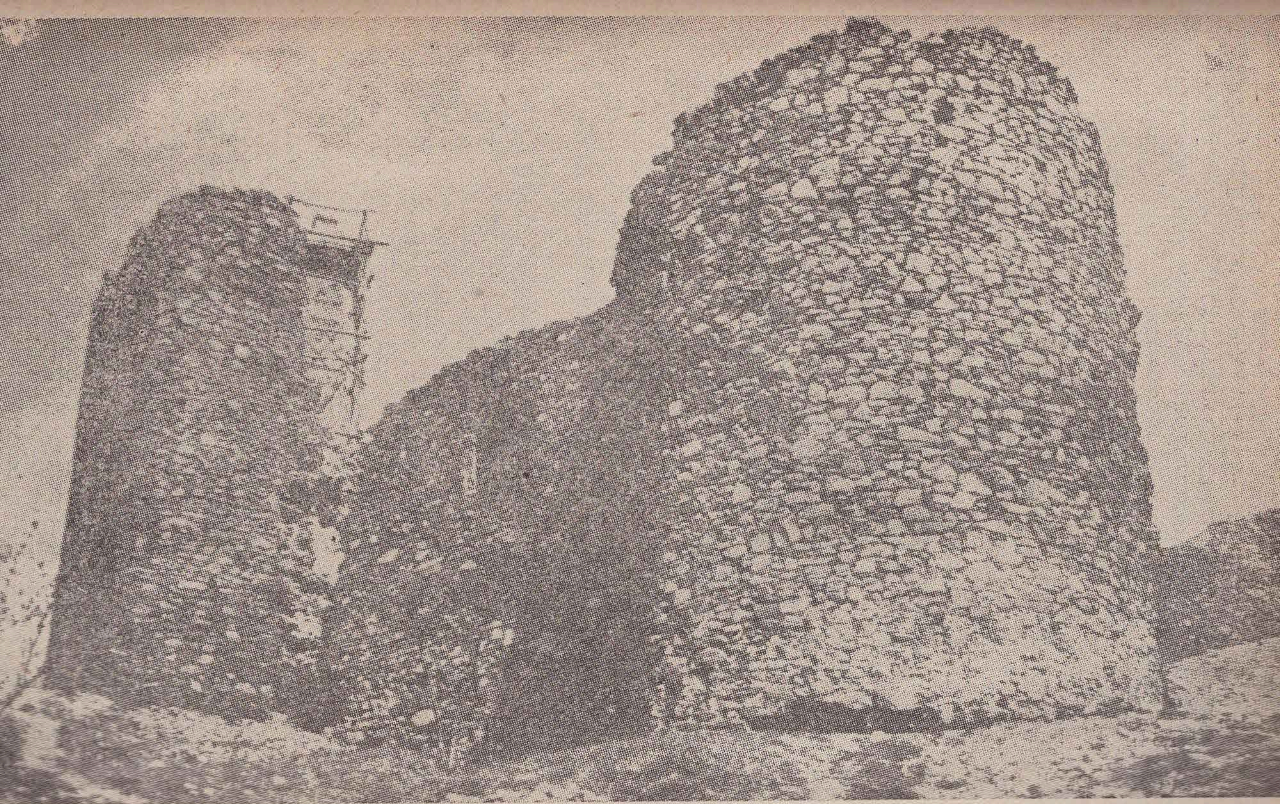
(Дероко)

није презао од предузимања мера, макар и најсуровијих. Али, и поред свега, није могао лако и брзо да потисне феудалне одреде. Он се деценију и више ослањао на баштиничке и пронијарске одреде. Тек када су нарасли економски фактори који су конвенирали његовој тежњи завођења јединствене команде, могао је да учини такву прекретницу у војсци. Наравно да се овим не искључују и други фактори, као друштвени и политички, а нарочито спољнополитички.

У доба Деспотовине рударство постаје једна од главних грана привреде. Оно је доживело такав процват да је привукло пажњу многих страних држава. 1433 године рудник сребра и злата Ново Брдо давао је деспоту 20.000 дуката годишње. Такође је био богат рудник Сребрница, од кога је Стеван приходио 30.000 дуката годишње. Познати су у то време и рудници Трепча, Рудишта, Зајача, као и Копаонички крај где се, поред племенитог метала, добијало гвожђе и олово. Интензивно коришћење рудника имало је свој значај нарочито због тога што се у земљи вршило топљење, пречишћавање и обрада метала, као и одвајање сребра од злата. Нема сумње да је из експлоатације тог рудног богатства највише користи имао деспот. Код сваког рудника налазио се његов цариник, који је од продате робе наплаћивао десетину. Зато је разумљиво зашто је деспот поспешивао ову грану привреде. Слично је било и са трговином, која се почела развијати — нарочито са Дубровником, одакле је стизало, између осталог, оружје и тканина. Деспот је и отуда добијао приходе у виду царине — десетину од вредности робе. Не мале приходе добијао је од кованог новца.

Развитак робно-новчане привреде објективно је доприносио уздизању деспотске власти, а поткопавао друштвену и политичку улогу феудалаца. Нису сви феудалци доживели исту судбину, јер су се неки од њих преоријентисали и узели учешће у рударству или трговини али, гледано у целини, зграда феудалне хијерархије почела је из темеља да се руши.

У доба Стевана уводи се и данак који се плаћао Турцима— турска плата. Тај данак је износио 40.000 дуката. Стеван није поштедео ни манастирске поседе, који су за време Немањића имали привилегије и били

Авала — град Жрнов — срушен 1934 (на том месту се налази гроб Незнаног јунака)

(Дероко)

ослобођени пореза. Даље ограничавање имунитетних права манастира било је увођење војног пореза или, како се тада звао, воиштатик. Приходи од војног пореза били су намењени за издржавање стајаће војске, коју је увео Стеван Лазаревић 1402 године.

Стеванова стајаћа војска била је састављена не само од домаћих, већ и од страних ратника.

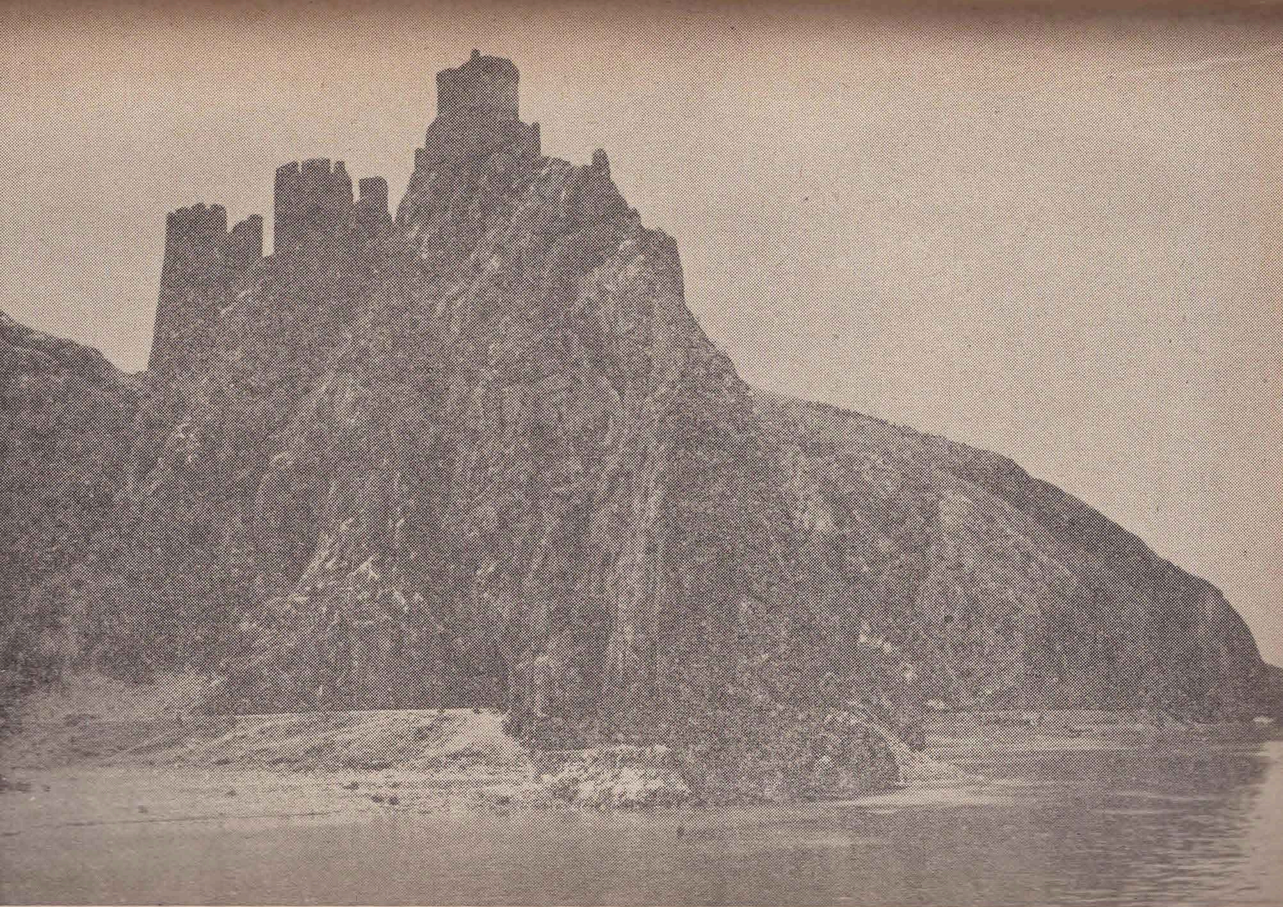
Бројно стање добро наоружаних деспотових ратника порасло је у односу на претходни период. Половином XV века помињу се цифре до 25.000 војника.

Српски ратници били су још увек наоружани претежно хладним оружјем. Поред копља, буздована и мача, уводи се употреба криве сабље, по угледу на Турке. Панцир и штит су се такође задржали, али најважнију улогу добијају оклопи. Поред хладног, у доба Деспотовине уводи се и ватрено оружје. Почеци су веома скромни и, као и у другим земљама, појава ватреног оружја није имала битног утицаја на начин ратовања, поготово на отвореном пољу. Ево шта каже Енгелс о томе: „Утицај новог оружја на општу тактику био је веома слабо примећен. Како крупно, тако и ситно ватрено оружје захтевало је много времена за пуњење, а по својој неспретности и скупоћи израде — није имало никаквих предности пред самострелом (албалетом) чак око 1450 године“.

За читаво време Деспотовине употребљавао се лук и стрела, а нарочито самострел, тј. стрела са кундаком, којом се прецизније и на већем растојању гађало.

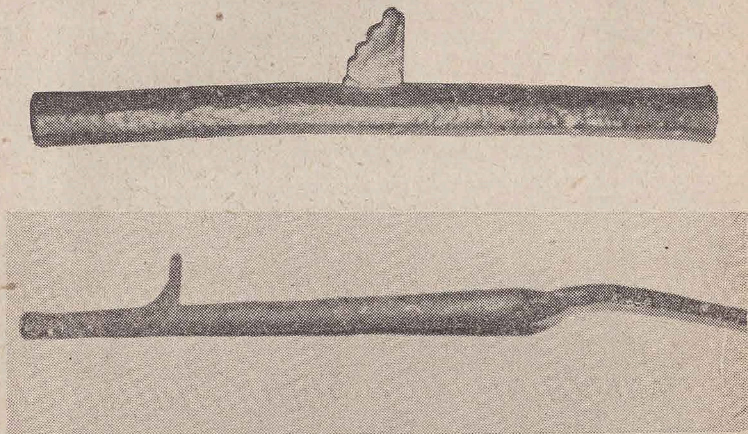
Примена барута у војне сврхе имала је великог значаја, јер је условила проналазак нових ратних техничких средстава. Барут су у Европу пренели Арабљани, који су вештину његове израде научили од Кинеза.

Најпре су прављени само топови. Њихова конструкција је у то време примитивна. Од жељеза или бакра склапане су цеви, обично од два комада, који су међусобно причвршћивани гвозденим обручима (као буре). Такви топови су имали мало делова. Цев им је не само основни него и једини део топа, ако не би рачунали природни „лафет“ односно наслон. Унутрашња подела цеви иако у ембрионалном смислу, делила се на барутну комору и водиште зрна. Цев у коју се смештао барут звала се канон, а цев за зрно трумба.

Град Голубац на Дунаву — подигао га је Деспот Стеван Лазаревић у почетку XV века (Дероко)

Цев са водиштем зрна била је два до три пута краћа од цеви у коју се смештао барут, али и исто толико шира. Цев за барут код ових топова је ужа и дужа, а позади затворена. Најпре је затворена набијањем комада жељеза, а затим саливеним и спојеним поклопцем. На цеви за водиште зрна, у близини њеног састава са барутном цеви, налазио се мали отвор, кроз који се уносио упаљени фитиљ. Провучени фитиљ допирао је кроз фаљу (отвор) до барута, изазивао ватру и опаљење.

Бомбарде

(В.М.Б.)

У доба Деспотовине није се знало за употребу точкова као саставног дела топа, па је „лафет" био од обичних дрвених и металних делова, који су омогућавали извесну стабилност, али не и покретљивост.

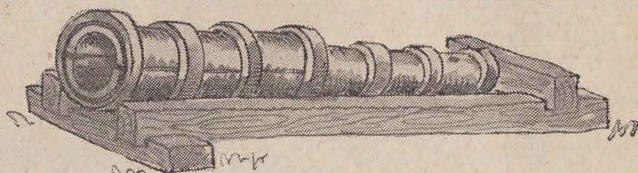
Из цеви топа најпре су избациване стреле и разни предмети, а затим се прешло на камене кугле. Ту се испољио природни континуитет са ранијим справама за бацање предмета. Камене кугле су уобличаване и прилагођаване ширини цеви. Њих су правили специјални мајстори — каменари. Камени пројектили су употребљавани углавном за рушење градских зидова, а мање за уништавање живе силе. Слична је била на-

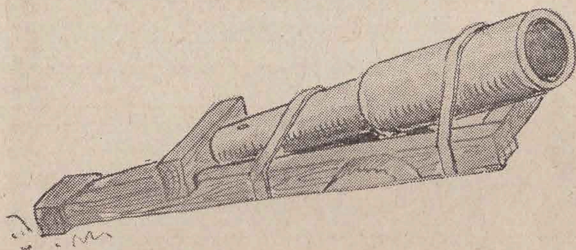

Град Голубац (Дероко)

мена и металних зрна. Половином XV века појављују се зрна против живе силе — гренаде. Таква метална зрна била су унутра испуњена барутом, до кога је допирао фитиљ који се палио пре избацивања зрна, а према отстојању непријатеља одређивала се његова дужина.

Највећи топови звали су се бомбарде, а мајстори бомбардиери. Тежина ових оружја је различита. Бомбарде прављене у Дубровнику тежиле су 2.500 либара

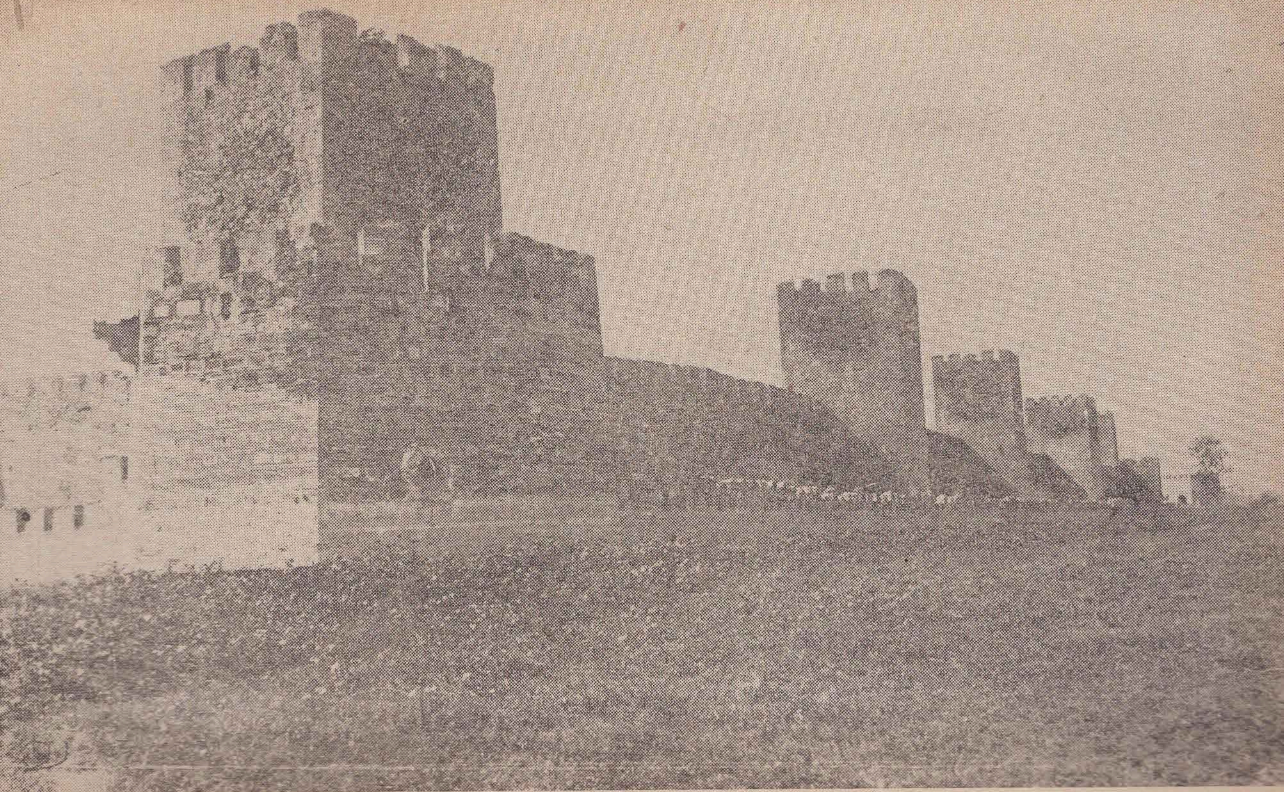

Топови

(Дероко)

(један либар = 358,104 грама). Трошиле су свака по 12 либара барута, а избацивале зрно тежине 30 либара. Међутим, било је и таквих бомбарди које су тежиле и 7.500 либара, трошиле 30—40 либара барута а избацивале зрно од 200 либара. Зрно је понекад могло бити тешко до 400 либара. Средњи топови звали су се бомбарделе, а избацивали су зрна од 5 до 20 либара. Још мањи топови, спингарде, тежили су од 40 до 250 либара. Стрелци из оваквог оружја звали су се спингардери. Прелазна врста оруђа између топа и пушке звала се пушкон, чија је тежина могла бити преко 100 либара.

Мањи топови су транспортовани према потреби оружаног дејства војске, а већи су понекад саливени на оном месту где се вршио напад или одбрана. Такви

Смедеревски град деспота Ђурђа Бранковића. Саграђен 1430 год.

(Дероко)

топови су подупирани шиповима и гредама да би се умањило трзање.

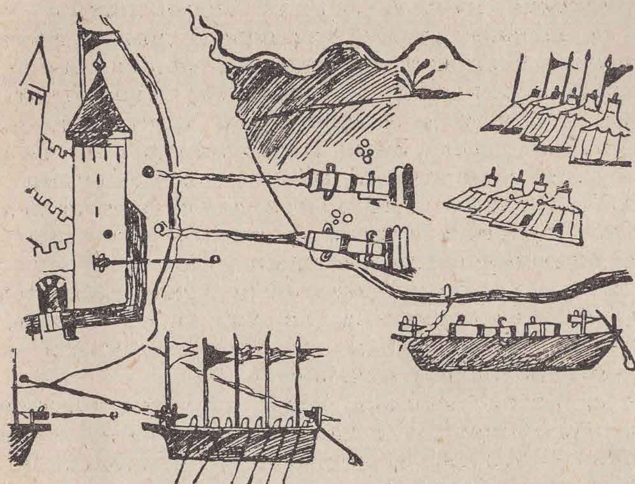
У XV веку се код нас употребљавају и пушке. Оне су конструисане на сличан начин као и топови. Разлика је била у димензијама, а доцније је на цев пушке додат дрвени кундак. Такве пушке — фитиљаче, претходиле су пушкама — кремењачама.

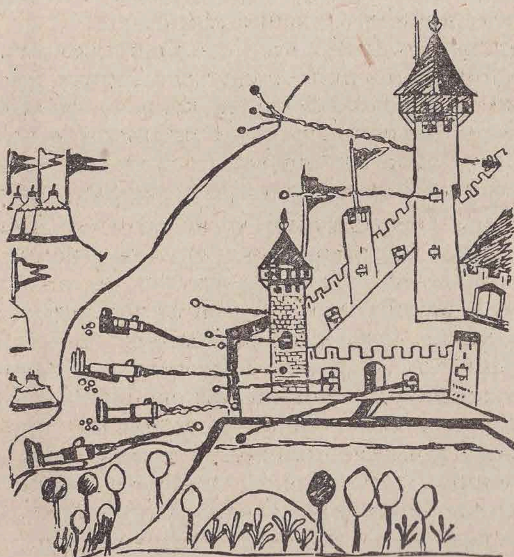
Појавом топа план одбране морао је претрпети извесне измене.

Браниоци утврђења добијају нове задатке, јер се њихов отпор морао базирати не само на стреле и оружје са малим дометом, већ и на веома значајан и нови чинилац, на оруђе које је допуњавало њихову ефикасност и, што је најважније — домет. Непријатељ који је нападао проређиван је дејством топова не када би дошао непосредно испод утврђења као раније већ и много пре. О томе домету топова тешко је рећи нешто прецизније, сем ако би се ослонили на један турски цртеж напада на Београд из кога се заиста виде ватрени положаји како нападача, тако и бранилаца. Како се то из слике види, турски топови су били постављени на самој обали Дунава. Од ватреног циља, београдског утврђења, делио их је само речни ток. Интересантно је да су турски топови постављени на потпуно отвореном положају без икакве камуфлаже. Колико је то реално, тешко је рећи, али свакако указује на чињеницу да су рачунали на слабу прецизност противничких топова, иако су они дејствовали са стабилне подлоге у утврђењима Београда.

Константин Филозоф врло детаљно и сликовито описује београдско утврђење: „А овај (Београд) бише ваистину седмоврх. Јер највећи град (у Београду) и најкраснији . . . А други (врх) био је код река и пристаниште је лађама у њему са северне стране великога града . . . А трећи (врх) је где је пристаниште царским лађама који има и множину утврђења. Четврти (врх) је велика кула . . . А пети (врх) је када се овај прође, у коме су сва царска скровишта. А шести је овоме са

Турски цртеж борбе топовима око Београдског града 1456

(Дероко)

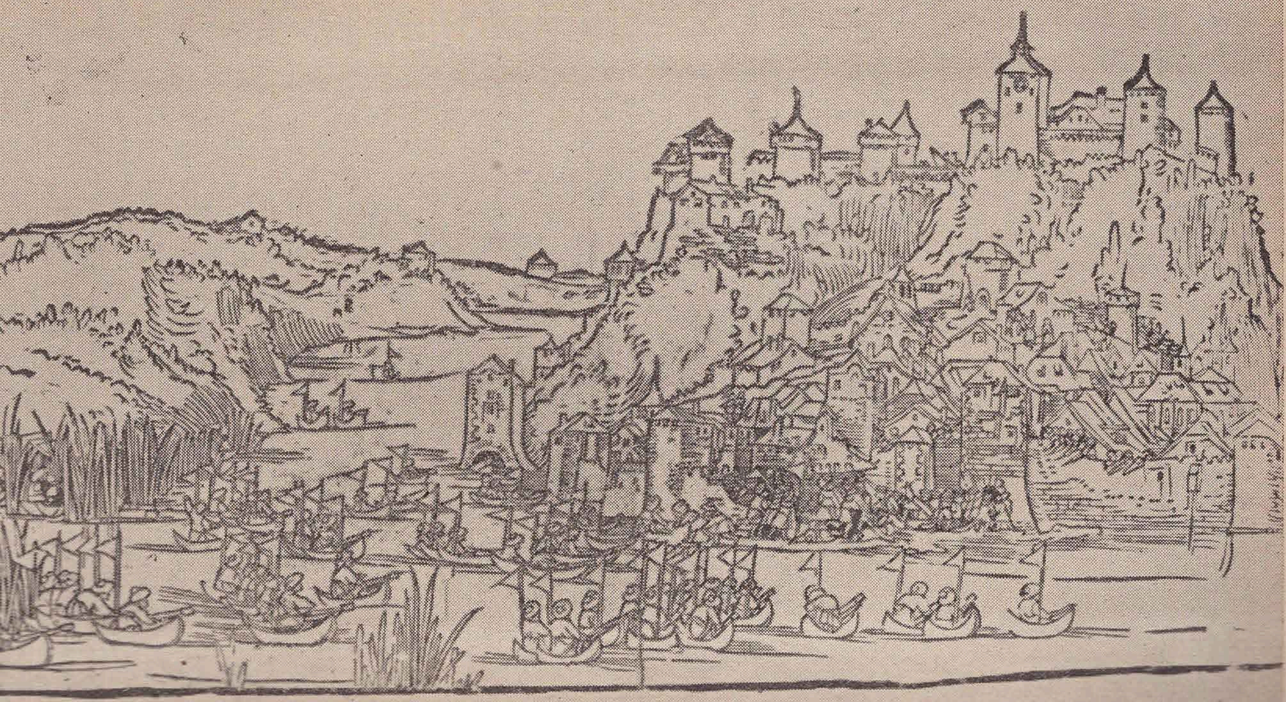
истока, ступ који дели обе куле. Овај се као неко изванредно чудо са свију даљних предела види утврђен на ипалксима (кула на бедему). Седми (врх) је на западу са царским другим узвишеним домом. Кроз ове пролазаше благочастиви овај на лађама као тајним путевима. А велики горњи град има четворо врата. На истоку и западу и северу и југу, а пета која воде у унутрашњост града. Велика на истоку и југу, са великим кулама и мостовима, који се дижу веригама, и на западу мала врата и та воде у доњи град ка рекама. А врата која воде у кулу, и ова имају такођер мост преко рова на веригама. Имађаше приступ с југа само, а са истока, запада и севера (беше) јако и опет рекама утврђено." Овако сложена фортификација била је ојачана рововима около града који су претстављали важну препреку продирању нападача.

Утврђивање великог броја објеката београдског града показује смисао ондашњих гледања на правилно коришћење подесне конфигурације земљишта и борбених захтева. Куле, бедеми, ровови и реке претстављали су један чврст и тешко освојив ослонац одбране, који је имао доминантну улогу у заштити веома плодног краја и важних комуникација.

Нападач је тешко могао освојити такав град, макар имао бројнија нападна средства. Турци нису успели 1440 године да освоје Београд, када су га првипут нападали. Али то нису успели ни приликом другог напада 1450 године, мада су повећали број ватрених извора (на 200 топова), које су специјално излили за тај напад.

Топови из београдских кула били су намењени за блиску ватру. Међутим, с обзиром на висину ватреног положаја и облик путање, остајао је ипак известан предтерен — мртви простор — потпуно нетучен. Да би смањили такав нетучени предтерен, постављали су топове, у почетку у мањем, а касније у све већем броју, сасвим ниско изнад основице утврђења. То се нарочито почело примењивати када је топовско зрно добило већу брзину и имало положену путању.

Све чешћа и ефикаснија употреба топова утицала је и на измену површине и дебљине утврђења. Маса из које је састављано утврђење још увек је од неутлачаних камених слојева споља и унутра, ојачаних малте-

Први цртеж средњевековног Београда — дрворез из 1521

ром по средини, али се дебљина зидина повећавала, а четвртасте куле добијале су рикошетну површину. На тај начин површине куле постајале су косе у односу на правац удара зрна, а то је била успешна противмера топовима чије дејство није било за потцењивање, јер су понекад не само правили велике бреше, већ и рушили читаве градове.

Турско освајање Деспотовине

Деспот Ђурађ Бранковић, који је наследио деспота Стевана Лазаревића, био је искусан командант, али није могао у потпуности да схвати тешке политичке прилике и озбиљност турске снаге. Он је трошио своје снаге у борби против Босне (око Сребрнице), а запостављао борбу против најопаснијег непријатеља —турске војске. Таква погрешна политика довела га је на ивицу пропасти. Остао је без најважнијих утврђења: Ниша, Крушевца, Голупца и Београда. Ови градови су претстављали кичму оружане одбране земље. Да би поправио одбранбени положај он је саградио Смедерево које је, заједно са Островицом и Борчем, требало да замени улогу изгубљених градова.

Деспот Ђурађ Бранковић умро је 1459 године. Чланови његове породице још за време његовог живота започели су борбу за власт, не водећи рачуна о спасностима на границама. Напротив, формирали су се табори, од којих су се једни ослањали на Угарску, а други на Турску. Поново су оживеле феудалне супротности које су онемогућиле сваки озбиљнији отпор против Турака. Много јача по броју, дисциплинованија, организованија и боље наоружана турска војска продирала је кроз Деспотовину и 1459 године заузела Смедерево што је истовремено значило и крај Деспотовине. У Деспотовини је уведена нова управна организација, а домаћа властела углавном замењена кадијама и субашама.

Београд 1521

Иако су наши народи били поробљени неколико векова, то не значи да се не може говорити о натчовечанским оружаним акцијама и о војним одредима који су водили оправдане и ослободилачке ратове, под веома тешким објективним условима. Мало је таквих народа који би нашли у себи толико снаге да се столећима, у такорећи недогледном времену, одупиру једном толико јаком непријатељу.

Историја је наше народе стављала пред многе испите. Али, и поред њиховог великог броја и привидне непремостивости, наши народи су увек налазили победоносне варијанте и нису никада клонули. Није само једанпут требало бранити своју част и слободу. То је био вишевековни процес. Многи би „џинови" пали на колена. Међутим, наши народи учвршћују и јачају дух слободољубља и отпора. То су били рефлекси народног гњева. Наши народи су све више увиђали шта су изгубили губитком своје независности.

Нит ослободилачке борбе не само да се не прекида, већ, напротив, кроз векове постаје све светлија, прогресивнија и замашнија да тек у нашој Народној револуцији 1941—1945 године реализује коначно победоносне резултате, манифестоване у темељитој и потпуној слободи и социјалистичкој демократији народа ФНРЈ.

Извори и литература

I

1. За део који се односи на „ратовање“ Словена при насељењу на Балканско Полуострво па све до формирања државе, углавном су коришћени извори које је писао Прокопије из Цезарије (рођен око 500 године а умро око 560); Менандар Протектор (живео у другој половини VI века); Теофилакт Симоката (живео у првој половини VII века); Јован Ефески (живео у другој половини VI века); Псеудо-Маврикије (живео у првој половини VII века); Константин Порфирогенит (умро 959 године) итд. Одломци горе наведених извора објављени су у историографској збирци Стојановић-Ћоровић, *Одабрани извори за српску историју*, Београд, 1921.

II

За ранофеудално доба и развијени феудализам коришћени су следећи извори:

1. *Ф. Шишић*, Љетопис попа Дукљанина, 1928.

2. *К. Порфирогенит*, De administrando imperio, 1949.

3. *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма, 1929.

4. *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава Средњег века, 1912.

5. *Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана, 1898.

6. *В. Петковић*, Старине — записи натписи, листине, 1923.

7. *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 1939.

8. *Ђ. Даничић*, Живот св. Симеуна и св. Саве, написао Доментијан, 1865.

9. *Ђ. Даничић*, Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, 1866.

10. *Цамблак, Константин*, Пајсије, Старе српске биографије, 1836.

11. *Ј. Шафарик*, Летописи Михаила из Островице, 1865.

12. *Ј. Шафарик*, Стари српски споменици млетачког архива, 1858—62.

III

1. *Ф. Енгелс*, Изабрана војна дела, 1953.

2. *Ф. Енгелс*, Порекло породице, приватног власништва и државе, 1945.

3. *Лењин*, Дела, 1923.

4. *К. Јиречек*, Историја Срба, 1952.

5. *Љ. Ковачевић* и *Љ. Јовановић*, Историја српског народа, 1893 и 1894.

6. *Д. Јанковић*, Историја државе и права народа ФНРЈ, 1948.

7. *Ст. Новаковић*, Село, 1893.

8. *Ст. Новаковић*, Пронијари и баштиници, 1887.

9. *Г. Острогорски*, Пронија, прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, 1951.

10. *И. Синдик*, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, 1950.

11. *Ст. Новаковић*, Стара српска војска, 1893.

12. *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, 1950.

13. *Ј. Мишковић*, Косовска битка, 1933.

14. *П. Томац*, Косовска битка, Војно-историски гласник, 1950.

15. *Н. Вучо*, Привредна историја народа ФНРЈ, 1948.

16. *Ст. Станојевић*, Из наше прошлости, 1934.

17. *Ј. Јовановић*, Стварање црногорске државе и црногорске националности, 1948.

18. *М. Динић*, Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама, 1934.

САДРЖАЈ

Технички уредник
мајор *Слободан Митић*

*

Језички редактор
Миодраг Живановић

*

Одговорни коректори
Даница Живановић
и
Љубица Бјелош

*

Штампање завршено 20 јануара 1955 године

Тираж 3.000 — Цена 140 динара

Цена 140.— дин.

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ
У СРБИЈИ, ЦРНОЈ ГОРИ и МАКЕДОНИЈИ
ЗНАЧАЈНИЈИ И БОЉЕ ОЧУВАНИ ГРАДОВИ.
ГРАДОВИ ПОТПУНО У РУШЕВИНАМА.
ВАЖНИЈЕ ГРАНИЦЕ СРПСКИХ ДРЖАВА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ (ПРИБЛИЖНО ПОВУЧЕНЕ):
1191—1196 г. (ЗА НЕМАЊЕ И ПРВОВЕНЧ.)
1243—1276 г. (ЗА УРОША I).
1282—1316 г. (ЗА ДРАГУТИНА).
1282—1321 г. (ЗА МИЛУТИНА).
1321—1331 г. (ЗА ДЕЧАНСКОГ).
1331—1366 г. (ЗА ДУШАНА И УРОША).
1371—1389 г. (ЗА ЛАЗАРА И ВУКА БРАНКОВИЋА — У ПРИМОРЈУ БАЛШИЋИ)
1384—1427 г. (ЗА ДЕСП. СТЕФАНА).
1455 г. (ЗА ДЕСП. ЂУРЂА).
А-ДЕРОКО
РАЗМЕРНИК
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km.
1331—1371 год. (после освајања Душанових).
оша) обухватале су: на југу Албанију, Епир и Тесалију (сем Солуна), а на југоистоку ишле су до Кавале.
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ВОЈВОДИНА
РУМУНИЈА
БУГАРСКА
МАКЕДОНИЈА
БОСНА
ХЕРЦЕГОВИНА
ЦРНА ГОРА
КОСМЕТ
ОСИЈЕК
ВУКОВАР
ВИНКОВЦИ
НОВИ САД
ЗРЕЊАНИН
ВРШАЦ
МИТРОВИЦА
ШАБАЦ
БЕОГРАД
СМЕДЕРЕВО
ПОЖАРЕВАЦ
ВАЉЕВО
КРАГУЈЕВАЦ
ЧАЧАК
ТИТОВО УЖИЦЕ
КРУШЕВАЦ
НИШ
ПИРОТ
ЛЕСКОВАЦ
ВРАЊЕ
ПРИШТИНА
ПРИЗРЕН
ПЕЋ
НОВИ ПАЗАР
САРАЈЕВО
ЗЕНИЦА
ТУЗЛА
ЗВОРНИК
ВИШЕГРАД
МОСТАР
ТРЕБИЊЕ
НИКШИЋ
ДУБРОВНИК
КОТОР
ТИТОГРАД
ЦЕТИЊЕ
БУДВА
БАР
УЛЦИЊ
СКАДАР
ЉЕШ
ТИРАНА
ЕЛБАСАН
ДЕБАР
ОХРИД
БИТОЉ
ПРИЛЕП
СКОПЉЕ
КУМАНОВО
ТИТОВ ВЕЛЕС
ШТИП
СТРУМИЦА
ТЕТОВО
ГОСТИВАР
КИЧЕВО
КРУШЕВО
ЛЕРИН
ВОДЕН
СОЛУН
КОРЧА
ПОДГРАДЕЦ
ВИДИН
ЗАЈЕЧАР
ЋУСТЕНДИЛ